

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
VĒSTURES UN FILOZOFIJAS FAKULTĀTE
FILOZOFIJAS UN ĒTIKAS NODAĻA

Filozofijas bakalaura studiju programmas

3. kursa studente

Sofija Anna Kozlova

Stud. apl. Nr. sk18127

Laika ontoloģiskais statuss Aristoteļa laika koncepcijā

Bakalaura darbs

Darba zinātniskais vadītājs

lekt. mg. phil.

Edgars Narkēvičs

Rīga 2021

Anotācija

Aristoteļa nostāja jautājumos par laika esamību un esamības nosacījumiem nav viendabīga, tāpēc var šķist pretrunīga, ja to mēģina skaidrot vienkāršoti. Bakalaura darbā es skaidrošu laika ontoloģisko statusu, saglabājot tā neviendabību un pieņemot laika esamības trīsdaļīgu modeli. Es secīgi izpētīšu (i) trīs laika esamības nosacījumus (kustību, justspējīgo un domājspējīgo dvēseli); (ii) atšķirīgo laika atkarību iedabu (esenciālo, pamatojošo un eksistenciālo ontoloģiskās atkarības aspektu) un (iii) attiecīgajiem laika esamības nosacījumiem atbilstošos laika pastāvēšanas veidus (potenciālu, nepilnīgu un pilnīgu laika esamību), tādā veidā risinot vismaz vienu šķietamu pretrunu Aristoteļa laika koncepcijā, t.i., salāgojot Aristoteļa tēzi, ka laiku uztver dzīvnieki, ar laika atkarību no domāspējas, kas izriet no laika definīcijas.

Abstract

Aristotle's position on questions regarding the existence of time and the conditions for its existence isn't homogenous. For this reason it might seem self-contradictory, if one tries to explain it in a simplifying manner. In my thesis I will explain the ontological status of time without giving up its heterogeneity. Following the threefold model of the existence of time I will analyze in turn (i) the three conditions of existence of time (movement, perceptual and intellectual soul); (ii) the different natures of the dependences of time (the essential, grounding and existential aspect of ontological dependence); (iii) the three modes of existence of time corresponding to the three conditions for existence (potential, imperfect and perfect existence of time) thus solving at least one seeming contradiction in the works of Aristotle, i.e., by combining Aristotle's thesis that animals are able to perceive time, with the view that time depends on intelligence which follows the definition of time.

Saturs

Ievads	3
1. Laiks Aristotelim	10
1.1. Aristoteļa laika koncepcija īsumā	10
1.2. Aristoteļa izvirzītā laika definīcija un no tās izrietošais	14
2. Laika atkarība no kustības	21
2.1. Aristoteļa kustības koncepcija īsumā	21
2.2. Laika ontoloģiskā atkarība no kustības	25
2.3. Laika epistemoloģiskā atkarība no kustības	31
3. Laika atkarība no dvēseles	38
3.1. Aristoteļa dvēseles koncepcija īsumā	38
3.2. Laika atkarība no justspējīgās dvēseles: nenoteiktais laiks	42
3.3. Laika atkarība no domājspējīgās dvēseles: noteiktais laiks	52
Noslēguma secinājumi	58
Izmantotās literatūras saraksts	60

Ievads

Jautājums par laika esamību iesākumā šķiet viegli atbildams. Laiks ir pieredzams; par laiku var būt zināšanas; par laiku var runāt un domāt utt. Protams, ka laiks ir esošs, ja to var sajūst, zināt un pieredzēt. Varētu pat teikt, kā raksta Ričards Sorabdzi, ka laika esamības noliegums ir pašiznīcinošs līdzīgi kā domājošā subjekta noliegums, pret ko atdurās dekartiskās šaubas, jo laika noliegšanas akts, vienalga, rakstīts, runāts vai domāts, jau notiek laikā,¹ proti, tam var noteikt kādu ilgumu, un tas prasa laiku. Turklāt, pieņemot, ka apzināta un plānota rīcība ir iespējama, vienalga, vai tā ir brīva un vai tā ir veiksmīga, apzināta rīcība paredz laiciskus elementus.²

No otras puses, visai veiksmīgi varētu kritizēt arī pieņēmumu, ka laiks ir. Jau izsenis laika esamība tiek apstrīdēta, vaicājot, kas veido laiku, no kā tas sastāv. Viens no pirmajiem, kurš centies vispārīgi atbildēt uz šo jautājumu, apspriežot vairākus iespējamus variantus, ir Aristotelis.³ "Fizikas" IV grāmatas 10. nodaļā Aristotelis kritizē divus viņa laikā vispārpieņemtus uzskatus par to, no kā varētu sastāvēt laiks, uzrādot, kā tie izrādās paradoksāli un pretrunā laika esamības tēzei: pirmkārt, viņš noliedz, ka laiks varētu sastāvēt no pagātnes, kā vairs nav, un nākotnes, kā vēl nav; otrkārt, ka to veido bezizmēra 'tagad' mirkli.⁴ Šie un līdzīgi paradoksi, kas saistīti ar laika esamību, veicinājuši neizsīkstošas pārdomas ne tikai par veidiem, kā tos risināt, bet arī par alternatīvām pieejām, kas pamato laika esamību, izvairoties no laika daļu postulēšanas. Šādu alternatīvu, sintezējošu interpretāciju izvērš arī Aristotelis. Lai arī Aristoteļa laika koncepciju diez vai var saukt par mūsdienīgu, tomēr daudzi jautājumi un apsvērumi, ko izklāsta Aristotelis, ir interesanti ne vien paši par sevi, bet arī kā tālāku diskusiju konceptuāla bāze.

Aristoteļa koncepcija paredz, ka laiks ir esošs, kaut arī tam nav nekādu reāli esošu daļu. Aristotelis salāgo fenomenoloģisko laika pieredzi un laika fizikālās esamības nosacīto raksturu, pieņemot, ka laika esamību nenosaka laika daļu esamība.⁵ Tas gan nebūt nenozīmē, ka laiks ir patstāvīgi esošs, proti, ka tā esamība būtu absolūta un neatkarīga pat no laika daļu

¹ Sorabji, R. *Time, Creation and the Continuum: Theories in Antiquity and the Early Middle Ages*. Ithaca: Cornell University Press, 1983. P. 7.

² Iespējams, Sorabdzi izsakās nedaudz pārspīlēti, piedēvējot laika esamības noliegumam pašdestruktīvu iedabu. Propozīcija 'laika nav' pati par sevi nav pretrunīga, laika esamības noliegums ir pašiznīcinošs kā process, darbība, nevis saturiski kā izteikums.

³ Aristotelis gan noteikti nav pirmais domātājs, kas rakstījis par laiku. Pirms viņa laika esamību problematizējis, piemēram, Zēnons no Elejas. Arī Platons ir pievērsies laika problemātikai savos dialektiskajos (*Parmenids*) un kosmoloģiskajos (*Tīmajs*) pārspriedumos. Tomēr Aristotelis, šķiet, pirmais sistemātiski pievērsies laika pastāvēšanas paradoksiem un, neatsakoties no laika esamības tēzes, tiecās izskaidrot laika pastāvēšanas specifisko dabu.

⁴ Skat. *Phys.* 217b29-218a30.

⁵ *Phys.* IV 10 viņš pieņem pretējo, taču vienīgi, lai uzrādītu paradoksus, kas tikai ievada Aristoteļa domā. Pēcāk Aristotelis neatkāpjas no laika daļu nolieguma, bet arī pamato laika esamību.

esamības. Tas, ka laikam nav daļu, norāda drīzāk uz īpašu nepatstāvību un pastiprinātu laika esamības atkarību no citu lietu esamības. Aristotelis laiku sasaista nevis tikai ar vienām, bet divām atkarības saitēm: laiks ir tiešā veidā atkarīgs gan no kustības, gan dvēseles. Aristoteļa pieņēmums, ka laika esamība balstās kustības un dvēseles esamībā, atsvabina Aristoteli no nepieciešamības risināt paradoksus, kas saistīti ar laika daļu neesamību, jo laiks nav veidots no laiciskām daļām un tās nenosaka laika esamību. Tā vietā stājas divi citi laika esamības nosacījumi: kustība un dvēsele.

Laika ontoloģijas izpēte jāsāk ar jautājumu par laika esamības nosacījumiem, proti: kam jāizpildās, lai laiks būtu esošs? Tālāk jāsaprot, kāda ir šo nosacījumu daba: kāda veida atkarība saista laiku un kustību un kāda vieno laiku ar dvēseli? Un visbeidzot: vai šie ir nepieciešami un vai pietiekami laika esamības nosacījumi?

Aristoteļa nostāja jautājumā par laika esamību un esamības nosacījumiem nav viendabīga, tāpēc var šķist pretrunīga. Viena no pretrunām, kas atklājas Aristoteļa uzskatu salīdzinājumā, ir saistīta ar dzīvnieku spēju uztvert laiku, ko viņš piemin darbā “Par atmiņu” un kas nesaskan ar “Fizikā” aprakstīto laika atkarību no domājspējīgās dvēseles. Šī bakalaura darba mērķis ir parādīt, kā novērst minēto pretrunu Aristoteļa laika koncepcijā, interpretējot to kā tādu, kas paredz trīsdaļīgu modeli, un aizstāvēt tēzi, ka Aristoteļa izteikumos par laika esamību nošķirami trīs laika esamības veidi: potenciāla, nepilnīga un pilnīga laika esamība. Katram no trim esamības veidiem atbilst atšķirīgi realizācijas nosacījumi un to nosaka kāda laika atkarība: no kustības, no justspējīgās dvēseles un no domājspējīgās dvēseles.⁶ Potenciāla laika esamība ir visvienkāršākais laika esamības veids un to nosaka kustība, t.i., ja nav kustības, pat potenciāli nav laika. Nepilnīga laika esamība ir atkarīga no kustības un justspējīgas dvēseles esamības. Bet pilnīga laika esamība savukārt ir atkarīga no kustības, justspējīgās un domājspējīgās dvēseles esamības. Potenciāla laika esamība ir nošķirama no nepilnīgas un pilnīgas laika esamības, jo abas pēdējās ir aktuāli laika esamības veidi, ko nosaka laika atkarība no dvēseles. Laika pilnīga esamība ir vienīgais laika esamības veids, kas pilnīgi atbilst Aristoteļa laika definīcijai – laiks ir pilnīgi esošs, ja tas pastāv kā skaitlis. Nepilnīga esamība savukārt ir aktuāla, bet definīcijai neatbilstoša laika esamība, proti, laiks pastāv kā laika substrāts – nenoteikts, aptuvenš secīgums. Bakalaura darbā es skaidrošu laika ontoloģisko statusu, secīgi apsverot (i) trīs laika esamības nosacījumus – kustību, justspējīgo dvēseli un domājspējīgo dvēseli – ; (ii) atšķirīgo laika atkarību iedabu (esenciālo, pamatojošo un eksistenciālo ontoloģiskās atkarības aspektu) un (iii) attiecīgajiem laika esamības

⁶ Kaut arī Aristoteļa laika definīcija izvirza tikai divus laika esamības nosacījumus, proti, kustību un dvēseli, laika atkarība no dvēseles ir konceptuāli nošķirama laika atkarībā no justspējīgās dvēseles un laika atkarībā no domājspējīgās dvēseles. Tā kā augiem nav laika uztveres, tad justspējīgā un domājspējīgā dvēsele iekļauj visus dvēseļu tipus, kas varētu noteikt laika esamību.

nosacījumiem atbilstošos laika pastāvēšanas veidus, proti, potenciālu, nepilnīgu un pilnīgu laika esamību.

Aristoteļa laika izpratne izvērsta un sistemātiski apkopota “Fizikas” IV 10-14, tāpēc tas ir mana darba pamatteksts, kā skaidrošanā izmantoju divus tulkojumus: R.P. Hārdija un R.K. Gaija tulkojumu, kas 1985. gadā publicēts Aristoteļa kopoto rakstu krājumā,⁷ un Edvarda Hasija 1993. gada komentēto izdevumu.⁸ Mani spriedumi un skaidrojumi veidojušies galvenokārt iespaidojoties no un diskusijā ar divām samērā nesenām monogrāfijām par Aristoteļa laika koncepciju: Urzulas Kūpas 2005. gada izdevumu “Laiks Aristotelim”⁹ un Tonija Rorka 2011. gada grāmatu “Aristotelis par laiku”.¹⁰ Protams, Aristoteļa laika koncepcija neaprobežojas ar “Fizikas” piecām nodaļām, un diskusija par to nebūt nav apkopojama divās grāmatās – “Fizika” un abas monogrāfijas veido vien šī bakalaura darba izstrādes procesa pamatus, nevis visu tās celtni. Bakalaura darbam ir trīs daļas, no kurām pirmā ir ievadoša, bet otrā un trešā – argumentatīva un interpretatīva. Pirmajā daļā tiek kontekstualizēti un sistematizēti Aristoteļa uzskati par laiku, lai atvieglotu tālāku darba lasīšanu, sniedzot pārskatu par turpmāko izklāstu un Aristoteļa laika koncepciju kopumā. Otrajā daļā es pievērsos laika potenciālai esamībai un kustībai kā tās nosacījumam, bet darba trešajā daļā analizēju laika atkarību no dvēseles, nošķirot justspējīgo dvēseli kā nepilnīgas laika esamības nosacījumu un domājspējīgu dvēseli kā pilnīgas laika esamības nosacījumu.

Pirmās daļas uzdevums ir uzrādīt, kā no Aristoteļa laika koncepcijas un laika definīcijas izriet laika esamības nosacījumi. Pirmo daļu veido divas nodaļas, kas ievada Aristoteļa laika koncepcijā un pamato, kā un kāpēc Aristotelis ievieš laika atkarību no kustības un dvēseles. Pirmā nodaļa (1.1) ir plašāka, tās funkcija ir kontekstualizēt un pozicionēt Aristoteļa darbu korpusā rodamās diskusijas par laiku un laika esamību, kā arī izcelt tos fragmentus, kur apspriestas laika ontoloģiskās saistības. 1.1 Aristoteļa laika koncepcija raksturota vispārīgi: pirmkārt, novietojot Aristoteļa spriedumus par laiku viņa tekstu korpusā; otrkārt, vispārīgi un secīgi iezīmējot laika koncepcijas dažādos aspektus, kas atklājas “Fizikas” IV grāmatas 10.-14. nodaļā. Laika ontoloģijas kontekstā svarīgi vismaz trīs Aristoteļa darbi, kuros Aristotelis apraksta laika esamību un laika dabu: “Fizika”, “Par atmiņu” un “Metafizika”. Bakalaura darbā Aristoteļa tekstu analīzei galvenokārt izmantoju Džonatana Bārnsa rediģēto Aristoteļa kopoto rakstu divu sējumu izdevumu.¹¹ Otrā nodaļa

⁷ **Barnes, J.** (ed.) *The Complete Works of Aristotle. The Revised Oxford Translation*, vol. 1 Princeton: Princeton University Press, 1985.

⁸ **Hussey, E.** *Aristotle's Physics Books III and IV. Translated with an introduction and notes.* Oxford: Oxford University Press, 1993.

⁹ **Cooper, U.** *Time for Aristotle: Physics IV 10–14.* Oxford: Clarendon Press, 2005.

¹⁰ **Roark, T.** *Aristotle on Time. A Study of the Physics.* New York: Cambridge University Press, 2011.

¹¹ **Barnes, J.** (ed.) *The Complete Works of Aristotle. The Revised Oxford Translation*, vol. 1 & 2. “Fizika” (R.P.

(1.2) veltīta laika definīcijai, ko Aristotelis formulē “Fizikā”. Definīcijas analīzes centrā ir jautājums, kas izriet no tā, ka Aristotelis laiku iekļauj skaitļu ģintī, proti, kāda veida skaitlis ir laiks un kāda ir laika kā skaitļa daba. Par skaitļiem un skaitīšanu Aristotelis izvērsti raksta “Metafizikā”, tāpēc šajā nodaļā vairāk pievērsos arī dažiem fragmentiem no šī Aristoteļa darba V un X grāmatas, sasaistot tos ar izteikumiem par laiku kā skaitli, kas atrodami “Fizikā”. Skaidrojot Aristoteļa izpratni par skaitli un skaitīšanu un šo nojēgumu saistību ar laiku, atsauksos uz divām interpretatīvām pozīcijām: pirmo pozīciju pārstāv Džūlija Enasa, kura savā rakstā “Aristotelis, skaitlis un laiks”¹² aizstāv tēzi, ka Aristotelim skaitīšana ir īpaša veida, t.i., tīrā mērīšana, kā arī savos “Fizikas” komentāros¹³ pieņem, bet izvērsti neskaidro, Edvards Hasijs, kas uzskata ka Aristotelis “Fizikā” sinonīmiski lieto jēdzienus 'skaitlis' un 'mērs'; otra pozīcija, kam sliecos piekrist arī es, paredz, ka Aristotelis nošķir skaitīšanu no mērīšanas un ka dažas laika īpašības tam piemīt kā skaitāmai un citas kā mērāmai kvantitātei. Šādu pozīciju var pamatot dažādi, es apskatīšu Tonija Rorka monogrāfijā “Aristotelis par laiku”¹⁴ izklāstīto argumentāciju, tam pretstatot Urzulas Kūpas piedāvājumu darbā “Laiks Aristotelim”.¹⁵ Savukārt 1.2 noslēgumā skaidrots, kā laika atkarība no kustības tiešā veidā un laika atkarība no dvēseles netiešā veidā atvedināmas no Aristoteļa laika definīcijas un izpratnes par skaitli un skaitīšanu, tā iezīmējot tālāko darba gaitu, proti, secīgu šo atkarību un tiem atbilstošu laika esamības veidu izpēti.

Otrajā daļā pievērsos laika un kustības saistībām un potenciālai laika esamībai, ko nosaka kustības esamība. Otrās daļas tekstuālo bāzi veido “Fizikas” III grāmata, kur Aristotelis vispārīgi apraksta kustības teoriju un sniedz kustības definīciju, un IV grāmata, īpaši 11. nodaļa, kur aprakstītas laika un kustības attiecības. Pirmajā nodaļā (2.1) īsi skaidrots Aristoteļa kustības jēdziens, vispārīgi ievadot kustības teorijā un koncentrējoties tieši uz kustības un laika attiecībām – (i) identitāti, ko Aristotelis noliedz; (ii) secīgu izrietēšanu, kas paredz, ka laiks aizgūst savu struktūru un vairākas citas īpašības no kustības; (iii) simetriskas mērīšanas attiecības, proti, laiks mēra kustību un kustība mēra laiku. Kā galveno pētniecisko avotu laika un kustības dažādo attiecību skaidrošanai, izmantoju Kūpas monogrāfijas attiecīgās nodaļas.¹⁶ Otrajā nodaļā (2.2) atsevišķi aprakstītas laika un kustības ontoloģiskās attiecības, t.i., kustības ontoloģiskā prioritāte pār laiku un trīs tās aspekti: esenciālais,

Hārdija un R.K. Gaija tulkojumā) un “Par atmiņu” (Dž.Ī. Bēra tulkojumā) atrodama pirmajā sējumā, bet “Metafizika” (V.D. Rosa tulkojumā) – otrajā.

¹² **Annas, J.** Aristotle, Number and Time. // *The Philosophical Quarterly*, vol. 25. Oxford: Oxford University Press, 1975, P. 97-113.

¹³ **Hussey, E.** *Aristotle's Physics Books III and IV*. P. 138-175.

¹⁴ **Roark, T.** *Aristotle on Time*. Skat. 6. nodaļu “Skaitlis un uztvere.”

¹⁵ **Coope, U.** *Time for Aristotle*. Skat. 3. daļu “Laiks kā skaitlis un laiks kā mērs.”

¹⁶ Skat. **Coope, U.** *Ibid.* 1. un 3. nodaļu.

pamatojošais un eksistenciālais. 2.2 konceptuālo pamatu veido (i) Fila Korkuma formulētais ontoloģiskās prioritātes jēdziens, ko viņš skaidro divos substanču prioritātei veltītos rakstos – “Aristotelis par ontoloģisko atkarību”¹⁷ un “Ontoloģiskā atkarība un pamatošana Aristotelim”¹⁸ un (ii) Urzulas Kūpas monogrāfijā paustās nostādnes. 2.2 ir sava veida Korkuma terminoloģijas un Kūpas interpretācijas sintēze, kas, manuprāt, ir nepieciešama, lai vispusīgi aprakstītu laika un kustības ontoloģiskās attiecības. Bet trešajā nodaļā (2.3) pievēršos laika ontoloģiskās atkarības no kustības eksistenciālā aspekta un, iespējams, arī ontoloģiskās atkarības vispārīgi, pamatojumam, kas izklāstīts “Fizikas” IV 11 sākumā, izvērtējot Aristoteļa argumentācijas nepilnības un piedāvājot trīs dažādas interpretācijas, kā argumentu nostiprināt: Hasija verifikacionistisko,¹⁹ Kūpas ouvenisko²⁰ un Rorka²¹ lasījumu.

Trešajā daļā aprakstīta laika atkarība no dvēseles, nošķirot justspējīgo un domājspējīgo dvēseli un tām atbilstošos laika esamības veidus – nepilnīgu un pilnīgu laika esamību. Trešajā daļā izvērstāk analizēšu laika aprakstus, kas parādās citviet Aristoteļa korpusā, proti, darbos “Par atmiņu” un “Metafizika”. Turklāt, tā kā laika ontoloģiskā statusa noteikšanai svarīga ir arī Aristoteļa dvēseles izpratne, trešajā daļā pievērsīšos arī vairākām centrālām nostādnēm darbā “Par dvēseli”, kā arī dažiem nozīmīgiem fragmentiem no darbiem “Par sajušanu un sajūtamajiem” un “Par atmiņu”. Pirmā nodaļa (3.1) līdzīgi kā otrās daļas pirmā nodaļa ir ievadoša, tajā iepazīstināts ar Aristoteļa dvēseles koncepciju un darbā “Par dvēseli” paustajām idejām. 3.1 iesākumā es īsumā aplūkoju Aristoteļa dvēseles definīciju, bet pēc tam pievērsos dvēselei kā spēju kopumam, nošķirot trīs dvēseles pamatspējas, to funkcijas un atbilstošos dvēseļu tipus: veģetatīvo jeb augu dvēseli, justspējīgo jeb dzīvnieku dvēseli un domājspējīgo jeb cilvēku dvēseli. Otrajā nodaļā (3.2) analizēta justspējīgās dvēseles un tai piesaistītās jutekliskās priekšstatītspējas nozīme laika nepilnīgas esamības noteikšanā. Tā kā laika nepilnīga esamība ir kustības uztveres rezultāts, 3.2 tiek veikta kustības uztveres procesa analīze, uzsverot kustību kā kopējo sajūtu objektu un kopējās sajūtas lomu kustības sajušanā. Kustības uztveres apskata pamatā ir trīs Aristoteļa uztveres teoriju skaidrojoši darbi: Pāveta Gregoriča monogrāfija “Aristotelis par kopējo sajūtu”²² un Keneta Tērnula raksts “Aristotelis par priekšstatītspēju: *De Anima* iii 3”²³, kā arī tam pretstatāmā Martas Nusbaumas

¹⁷ **Corkum, P.** Aristotle on Ontological Dependence. *Phronesis*, vol. 53, no.1. Leiden: Brill, 2008.

¹⁸ **Corkum, P.** Ontological Dependence and Grounding in Aristotle. // *Oxford Handbooks Online*. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935314.001.0001/oxfordhb-9780199935314-e-31>, 2016.

¹⁹ Skat. **Hussey, E.** *Aristotle's Physics Books III and IV*. P. 141-142.

²⁰ Skat. **Coope, U.** *Op. cit.* 2. nodaļu “Laiks nav kustība, bet kustības kaut kas.”

²¹ Skat. **Roark, T.** *Aristotle on Time*. 3. nodaļu “Laiks nav kustība.”

²² **Gregoric, P.** *Aristotle on the Common Sense*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

²³ **Turnbull, K.** Aristotle on Imagination: *De Anima* iii 3. // *Aristotle: Critical Assessments*. London: Routledge, 1999. P. 83-100.

atšķirīgā priekšstatīspējas interpretācija, ko viņa izklāsta esejā “*Phantasia un aisthēsis*”.²⁴ Visos trīs darbos salīdzināta kopējās sajūtas un priekšstatīspējas nozīme kopējo sajūtamā objektu, piemēram, kustības, uztverē, bet secinājumi šķiet atšķirīgi. 3.2 otrajā daļā pievērsos jautājumam par dzīvnieku spēju uztvert laiku, ko Aristotelis piesaka darbā “Par atmiņu”. Es iebilstu Tibērija Popa²⁵ formulētajai problēmai, ka “Par atmiņu” tēze, ka dzīvnieki uztver laiku, nav saskaņā ar to, kā laiks tiek aprakstīts “Fizikā”. Manuprāt, maldīgs ir pieņēmums, ka “Fizikā” Aristotelis laiku apraksta antropocentriski un piedēvē tā uztveri tikai cilvēkiem. 3.2 noslēgumā, salīdzinot Aristoteļa sniegtos cilvēka un dzīvnieka perceptuālo sistēmu aprakstus, paskaidroju laika nepilnīgas un pilnīgas esamības nošķirumu. Attīstot Tonija Rorka argumentāciju,²⁶ es skaidroju nepilnīga/pilnīga laika nošķirumu saistībā ar divu atmiņas veidu un divu priekšstatīspēju nošķirumu, no kā izriet arī atbilstoši nosacījumi: nepilnīga laika esamība ir laika uztveres un jutekliskās priekšstatīspējas darbības rezultāts, bet pilnīga laika esamība paredz īpaša veida uztveri, kas piemīt tikai domāspējīgām un ar apsverošo priekšstatīspēju apveltītām būtnēm. Trešā nodaļa (3.3) ir noslēdzoša un tajā izklāstīti laika pilnīgas, definīcijai atbilstošas esamības nosacījumi, kas izriet no laika skaitīšanas. Laika pilnīgas esamības izpētei es veicu “Fizikas” IV 14 fragmenta 223a21-29 analīzi. Aristoteļa teiktais 223a21-29 ir neskaidrs jau pēc struktūras – to veido modāli atšķirīgi izteikumi, kuru attiecības nav skaidras. Es, sekojot Tima Loulina rakstā “Dvēsele un laika novietojums “Fizikas” IV 14 223a16-29”²⁷ piedāvātajam pārskatam, izskatu trīs atzītus šī fragmenta skaidrojumus, ko piedāvā Mario Mignucci rakstā “Aristoteļa aritmētika”,²⁸ Ričards Sorabdzi monogrāfijā “Laiks, radīšana un nepārtrauktais”²⁹ un Urzula Kūpa darbā “Laiks Aristotelim”.³⁰ Šis “Fizikas” 14. nodaļas fragments ir īpaši nozīmīgs divu iemeslu dēļ: pirmkārt, tas ir vienīgais fragments “Fizikā”, kur Aristotelis atsevišķi pievēršas laika atkarībai no dvēseles; otrkārt, tieši fragmenta 223a21-29 skaidrojumā atklājas nošķirums starp laika pilnīgu un nepilnīgu esamību. Fragmenta 223a21-29 interpretācija, ko piedāvāju nodaļas 3.3 noslēgumā, ir Akvīnas Toma komentāra³¹ iedvesmota, taču tā pamatota, atsaucoties uz 20. un

²⁴ **Nussbaum, M.C.** *Phantasia and Aisthēsis*. // *Aristotle's De Motu Animalium*. Princeton: Princeton University Press, 1978. P. 255-261.

²⁵ **Popa, T.** On the (In)consistency of Aristotle's Philosophy of Time. // *Society for Ancient Greek Philosophy Newsletter*. 379. 2007.

²⁶ **Roark, T.** *Aristotle on Time*. 8. un 9. nodaļa.

²⁷ **Loughlin, T.** Souls and the Location of Time in Physics IV 14, 223a16-29. // *Apeiron: A Journal for Ancient Philosophy and Science*, vol. 44. Berlin: de Gruyter, 2011. P. 307-325.

²⁸ **Mignucci, M.** Aristotle's Arithmetic. // *Mathematics and Metaphysics in Aristotle*. P. Haupt: Berne, 1987, P. 175-211.

²⁹ **Sorabji, R.** *Time, Creation and the Continuum*. 7. nodaļa “Laiks, skaitlis un apziņa.”

³⁰ **Cooper, U.** *Time for Aristotle*. 10. nodaļa “Laiks un dvēsele.”

³¹ **Aquinas, T.** *Commentary on Aristotle's Physics*. Books III-VIII **Conway, P.H.** (tr.) // **Kenny, J.** (html ed.) <https://isidore.co/aquinas/Physics.htm>

21. gs. komentētājiem, lielākoties uz Urzulas Kūpas monogrāfiju, bet arī citiem autoriem, piemēram, Viljama Deivida Rosa komentāru, kurā fragments 223a21-29 skaidrots, atsaucoties uz laika substrāta nojēgumu.³²

³² **Ross, W.D.** *Aristotle's Physics. A revised text with introduction and commentary.* Oxford: Clarendon Press, 1936. P. 611.

1. Laiks Aristotelim

1.1. Aristoteļa laika koncepcija īsumā

Aristoteļa laika koncepcija ir relatīvistiska; viņš noliedz kādas absolūtas un neatkarīgas laika substances pastāvēšanu.³³ Līdzīgi kā var runāt par relācijām telpā, var runāt arī par relācijām, kas pastāv starp objektiem laikā – laiks ir šīs attiecības, tomēr relacionisms nav pietiekams laika koncepcijas raksturojums. Laika daba ir sarežģītāka, tā ir noteikta veida attiecība, un, lai to uzsvērtu, Aristotelis laiku definē kā skaitli. Laiks ir arī vispārīgs, tas neattiecas tikai uz viena objekta atsevišķu attiecību pret citu objektu, bet gan uz visu attiecību kopumu. Turklāt laiks tiešā veidā neraksturo objektu attiecības, bet gan notikumus vai, Aristoteļa vārdiem, kustību un tās struktūru vispārīgi.

Par laiku Aristotelis runā vairākos darbos, piemēram, “Par atmiņu” un “Metafizikā”, tomēr laiks tajos nav centrālais izpētes objekts. “Par atmiņu” galvenokārt tiek apspriesta dvēsele un tās spēja atcerēties un atsaukt atmiņā. Taču, tā kā atmiņa ir cieši saistīta ar laiku un izpratni par laiku, Aristotelis pievēršas arī jautājumiem par laika uztveri. Pozīcija laikā ir tas, kas nosaka atmiņu objektus, padara atmiņu par atmiņu un nošķir to no pieņēmumiem, gaidām vai aktuālas sajušanas (*DM* 449b10-15). Atmiņa ir tikai dzīvniekiem, kas uztver laiku, tāpēc atmiņas ir sava veida laika uztveres un pastarpināti arī laika esamības indikators. Turklāt, tā kā uztvere ir nozīmīgs laika esamības nosacījums, darbs “Par atmiņu” kļūst īpaši interesants, jo tur Aristotelis laika uztveres spēju piedēvē ne tikai cilvēkiem, bet arī citiem dzīvniekiem, lai gan šķiet, ka tas kontrastē ar Aristoteļa laika raksturojumu “Fizikā”. Manuprāt, tas vis nenorāda uz pretrunu Aristoteļa laika koncepcijā, bet gan atklāj, cik sarežģīta un niansēta tā ir, iezīmējot atšķirīgus laika esamības veidus.³⁴ “Metafiziku” savukārt Aristoteļa laika koncepcijas kontekstā svarīgi pieminēt divu iemeslu dēļ. Aristotelis laiku definē kā kustības skaitli (*Phys.* 219b1-2),³⁵ tāpēc, lai izprastu laika dabu, nepieciešams saprast, kāda nozīme ir laika klasifikācijai skaitļu ģintī un kādas laika īpašības un esamības nosacījumi no tā izriet. Par skaitļu dabu Aristotelis raksta galvenokārt “Metafizikā”, tāpēc arī, ciktāl tiek runāts par laiku kā skaitli, derīgi atsaukties uz “Metafizikā” rakstīto. “Metafizikā” Aristotelis arī piemin laiku kā akcidentālas kvantitātes piemēru: laiks ir mērāms, nepārtraukts lielums, tāpat kā kustība (*Meta.*1020a26-30). Laiks ir gan skaitlis, gan mērāms lielums, proti, atbilst abiem “Metafizikā” aprakstītajiem kvantitātes veidiem (1020a8-10), un ir gan nepārtraukts, t.i., tāds

³³ Absolūtisma un relatīvisma laika koncepciju salīdzinājumam skat. **Emery, N., Markosian, N. & Sullivan M.** Time. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition), **Edward N. Zalta** (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/time/>>.

³⁴ Par to, kā salāgot Aristoteļa teikto, izvērstāk 3. darba daļā.

³⁵ Skat. 1.2, kur apspriesta laika definīcija.

kam nevar būt daļas, gan potenciāli dalāms. Piedēvēt laikam gan dalāmību, gan nepārtrauktību šķiet pretrunīgi, tomēr, nošķirot divus laika esamības veidus, noteiktu un nenoteiktu esamību, var izskaidrot arī šo Aristoteļa nostāju kā koherentu.³⁶ “Par atmiņu” un “Metafizika” ir nozīmīgi teksti laika skaidrošanā, iespējams, tieši tāpēc, ka uzrāda šķietami pretrunīgus laika aspektus. Tomēr laika apraksti, kas tur sniegti, ir nepietiekami izvērsti, lai varētu runāt par Aristoteļa laika koncepciju, kas balstīta šajos darbos vien.

Nozīmīgākais teksts, kur Aristotelis sistemātiski izklāsta savas domas par laiku, ir “Fizika” un tieši “Fizikas” IV grāmatas 10.-14. nodaļa, kur laiks ir galvenais izpētes objekts. Tā kā laiks ir cieši saistīts ar kustību, kas ir visu kustīgo lietu dabas pamatā,³⁷ Aristotelis runā par laiku “Fizikā”, kur apkopotas viņa domas par dabas filozofiju. Kā norāda Kristofers Šīlds, laika aprakstu “Fizikā” Aristotelis veido atbilstoši diviem viņam raksturīgiem skaidrošanas principiem: endoksu metodei un kategorizācijai.³⁸ Aristotelis “Fizikas” IV 10, laika koncepcijas izklāsta sākumā izmanto endoksu metodi. Aristotelis sāk skaidrot laika esamību ar to, kā laiks mums parādās, tā piesakot laiku kā esošu, jo pieredzei dotas var būt tikai tās lietas, kas ir. Pēc tam Aristotelis pievēršas savā laikā pieņemtiem uzskatiem par laiku un uzrāda aporijas, kas izriet no šiem uzskatiem. Šīs aporijas kalpo kā atspēriena punkts tālākiem spriedumiem par laika esamību. Skaidrojot laika dabu un izvēršot laika esamības pamatojumu, Aristotelis izmanto vēl kādu paņēmieni, proti, kategorizāciju. Laika esamību un daļēji arī laika dabu pamato tas, ka tas iekļaujas vienā no esošā kategorijām.³⁹ Tā kā laiks pieder skaitļu ģintij, tas atbilst kvantitātes kategorijai un tāpēc uzskatāms par esošu. No piederības kvantitātes kategorijai izriet arī vairums laika īpašību – skaitāmība, mērāmība, nepārtrauktība un dalāmība, turklāt, tā kā laiks netiek kategorizēts kā substance un vienīgi substanču kategorijai raksturīga absolūta ontoloģiska neatkarība, laika kategorizācija jau norāda uz laika ontoloģisku atkarību. Laika atkarība gan no kustības, gan dvēseles caurvij Aristoteļa laika koncepciju, tomēr ne vienmēr tā tiek eksplicēta, tāpēc derīgi iesākumā virspusēji iepazīties ar “Fizikas” IV 10-14 struktūru, kontekstualizējot fragmentus, kas būs svarīgi tālāk darbā, t.i., tos, kur Aristotelis skaidro un pamato laika atkarību no kustības un laika atkarību no dvēseles.

³⁶ Skat. 3.3.

³⁷ Lietas dabu veido visas tās kustības, ko tā var veikt un veic, ja izpildās nepieciešamie nosacījumi. **Bodnar, I.** Aristotle's Natural Philosophy. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 Edition), **Edward N. Zalta** (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/aristotle-natphil/>.

³⁸ Skat. 3. un 6. nodaļu, kur Šīlds atsauca uz Aristoteļa laika esamības pierādījumu un laika dabas aprakstu. **Shields, C.** Aristotle. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edition), **Edward N. Zalta** (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/aristotle/>.

³⁹ Šeit atsaukos uz kategorizāciju, kāda tā parādās “Kategorijās”. Skat. *Cat.* 1b25-27. Visticamāk, šis kategoriju saraksts nav visaptverošs, tāpēc tas, ka lieta neatbilst nevienai no 10 kategorijām vēl nepamato lietas neesamību. Taču par lietām, kas ietilpst kādā kategorijā, var diezgan droši teikt, ka tās ir esošas.

10. nodaļa ir ievadoša, un tajā vislabāk atklājas endoksu metode, kā pārdomu augšnes sagatavošana. Aristotelis paskaidro turpmāko izpētes plānu – atbildēt uz diviem ar laiku saistītiem problēmjautājumiem – “Pirmkārt, vai tas [laiks] pieder pie to lietu klases, kas eksistē, vai to lietu klases, kas neeksistē? Tad, otrkārt, kāda ir tā daba?”(217b31-32) –, kā arī problematizē laika jēdzienu, aprakstot aporijas, kas atklājas, iedziļinoties uzskatos par laiku – laika daļas (pagātne un nākotne) ir neesošas, bet tiek uzskatīts, ka laiks ir; 'tagad'⁴⁰ laika ritumā nevar būt viens un tas pats, bet nevar arī būt vairāki⁴¹ (218a6-30). Tālāk Aristotelis kritizē divus pieņemtus uzskatus par to, kas ir laiks, – laiks ir debesu sfēras kustība, un laiks ir debesu sfēra (218b1). Izvērsti gan viņš pievēršas tikai pirmajam no šiem uzskatiem, otro atzīstot par “pārāk naivu” (218b7-9). Uzskatu, ka laiks ir debesu kustība, viņš atspēko ar piemēru – ja būtu vairākas debesis, tad arī laiki būtu vairāki.⁴² 10. nodaļa, kaut arī ir ievadoša, tomēr tāpēc nav mazāk svarīga, jo tajā Aristotelis sasaista laiku un kustību, kā arī noliedz to identitāti.⁴³

11. nodaļa, kas ir teksta ziņā visapjomīgākā, ir saturiski ļoti bagāta. 11. nodaļa īpaši jāizceļ arī tāpēc, ka tajā Aristotelis eksplīcē laika definīciju un pirms tam, kas svarīgi mana darba kontekstā, piesaka laika atkarību no kustības un piedāvā pamatojošu argumentu. Definīcija ir saturiska robeža, kas sadala 11. nodaļu divās, lai arī cieši saistītās, daļās. 11. nodaļu Aristotelis iesāk ar postulātu: “nav laika bez kustības” (218b21), kas norāda uz laika atkarību no kustības. Nodaļas pirmajā daļā Aristotelis apraksta laika un kustības attiecības, kādas tās ir uztverē, – kā laiks un kustība tiek uztverti vienmēr kopā. Aristotelis koncentrējas uz laika un kustības attiecību epistemoloģisko aspektu, proti, kā mēs zinām, ka ir pagājis laiks un kā laiks tiek uztverts līdz ar kustību. Tā kā to, ka ir pagājis laiks, mēs zinām, ja uztveram kustību, laiks ir epistemoloģiski atkarīgs no kustības,⁴⁴ un no šīm pārdomām secina, ka 11. nodaļu atklājošais teikums ir patiess, proti, laiks ir atkarīgs no kustības arī ontoloģiski. Tā kā laiks vienmēr ir kopā ar kustību, tas nevar būt bez tās vai vismaz nevar būt mums zināms bez kustības. Tad Aristotelis ievieš laika definīciju un pievēršas laiku raksturojošam definīcijas skaidrojumam – laika īpašībām, kas tam piemīt kā kustības skaitlim, akcentējot joprojām laika

⁴⁰ Aristotelis sākumā lieto 'tagad' kā pašsaprotamu jēdzienu, taču vēlāk specificē tā nozīmi, izmantojot analogiju ar punktu – laika un 'tagad' attiecības atbilst taisnes un punkta attiecībām.

⁴¹ Analizējot secīgu 'tagad' nomainītu, Aristotelis secina, ka nav iespējams, ka 'tagad' allaž paliek tas pats, bet nav iespējams arī, ka tas ikreiz ir atšķirīgs, t.i., viens 'tagad' nomaina citu, jo 'tagad' nav nosakāmu robežu (218a8-29).

⁴² Ja laiks būtu debesu kustība un būtu vairākas kustīgas debesis, tad katrai no tām būtu cits laiks un būtu vairāki laiki. Turklāt, tā kā būtu iespējams uztvert šos laikus kā vienlaicīgus, būtu jāpieņem vēl kāds laiks, kurā pastāv atsevišķie laiki (218b2-5).

⁴³ Aristotelis sniedz divus argumentus. Pirmkārt, kustība ir tikai tajā lietā, kas kustas, bet laiks ir ar visām lietām vienlīdz. Otrkārt, kustību raksturo ātrums, bet laiku ne (218b9-20). Izvērstāk laika un kustības identitātes atspēkojums apspriests nodaļā 3.1.

⁴⁴ Šī atkarība gan ir simetriska, t.i., kustība arī tādā pašā veidā ir atkarīga no laika, par to 2.3.

un kustības attiecību, kā arī īpašības, ko ar kustības starpniecību laiks iegūst no izplatības. Laiks ir kustības kvantitāte, atribūts gan kā mērāms lielums, gan skaitāms daudzums, tāpēc laiks ir atkarīgs no kustības līdzīgi kā substances kvantitatīvais atribūts ir atkarīgs no substances. Aristotelis secina, ka laiks ir nepārtraukts, kā arī izskaidro, kā 'tagad' var būt gan pašidents kā substrāts, gan atšķirīgs katrā aktualizācijā. Laiks nav kustības mērs vai daļa, bet tās skaitlis; līdzīgi kā taisnes robežas ir taisnes skaitlis (220a14-16), tās nosaka taisni, nevis ir taisnes daļas.

12. nodaļā Aristotelis skaidro, kāda veida skaitlis ir laiks, kā arī tās īpašības, kas laikam ir tikai tāpēc, ka tas pieder skaitļu klasei. Laiku, pēc līdzības ar citiem skaitļiem, neraksturo ātrums, bet gan daudzums un garums;⁴⁵ laiks ir viens, bet attiecas uz dažādām lietām;⁴⁶ laiks mēra kustību un kustība mēra laiku. Nodaļas otrajā daļā Aristotelis apraksta lietas, kas ir laikā un iekš laika,⁴⁷ un skaidro arī, kā šīs attiecības atšķiras. Lietas, kas ir iekš laika, ir tās, kā esamību var izmērīt ar laiku, ko laiks aptver. Tās ir visas lietas, kas ir laicīgas, – kā esamībai ir sākums un beigas. Lietas, kas ir mūžīgas, tikai pastāv līdztekus laikam; laiks tās neaptver un nevar izmērīt. Laiks nav tiešā veidā saistīts ar substancēm, lietām, jo raksturo lietas tikai pastarpināti kustībai, t.i., laiks var raksturot kustīgās lietas kā kustīgas.⁴⁸ Laiks vispār neattiecas tikai uz tām lietām, kas nav un nevar būt, proti, tām, kuru noliegums ir mūžīgs.

13. nodaļā Aristotelis analizē, kā par laiku tiek runāts, skaidrojot dažādus pieņēmumus par laiku, piemēram, laika spēju kauzāli iedarboties (222b19-24). Viņš izskata sešus ar laiku saistītus jēdzienus – 'tagad', 'kaut kad', 'nesen', 'tūlīt', 'sen' un 'pēkšņi' (sal. 222b27-29). 'Tagad' kā laika punkts ir gan laika nošķirums, gan savienojums – tas izskaidro arī 'tagad' divējādo dabu. Turklāt 'tagad' valodā tiek lietots, lai aprakstītu arī kādu posmu, kas ir nesens vai drīzs. 'Kaut kad' attiecas uz 'tagad' punktu nākotnē vai pagātnē. 'Tūlīt' apraksta nākotnes 'tagad', kas ir tuvu esošajam 'tagad'. 'Nesen' – denotē pagātnes punktu, kas ir tuvu esošajam 'tagad', bet 'sen' – attālu pagātni. 'Pēkšņi' apraksta izmaiņu, kas notikusi neuztverami īsā laikā. 13. nodaļa, lai arī interesanta, nav īpaši argumentatīvi īpaši nozīmīga laika ontoloģijas un tā atkarības no kustības un dvēseles kontekstā.

14. nodaļa ir noslēdzoša un šajā darbā īpaši nozīmīga, jo 14. nodaļas fragments 223a21-29 ir vienīgais visā darbā, kur Aristotelis eksplicīti apspriež laika un dvēseles

⁴⁵ 'Daudzums' un 'garums' varētu nozīmēt arī vienu un to pašu, taču valodiski ir pazīstamas abas šīs formas. Savas nepārtrauktības dēļ laiku, līdzīgi kā taisni, raksturo garums vai ilgums kā laicisks garums; savukārt kā skaitlis tas attiecas uz daudzumu (220a32-220b5).

⁴⁶ Tāpat kā skaitlis simts var attiekties gan uz zirgiem, gan cilvēkiem (220b10-12).

⁴⁷ Aristotelis saka, ka lietas var būt laikā divās nozīmēs – būt kopā ar laiku vai būt laika aptvertam, izmērītam. Kūpa nošķir abus laikā būšanas veidus, ieviešot 'at a time' – būt līdz ar laiku un 'in time' – būt iekš laika (Skat., piem., **Coope, U.** *Time for Aristotle*. P. 35).

⁴⁸ Izvērstāk – 1.2.

attiecības, kā arī tāpēc, ka 14. nodaļā Aristotelis eksplicē laika vispārīguma tēzi. Aristotelis pamato laika visaptveramību – laiks attiecas uz jebkuru nepārtrauktu kustību, arī tādu, kas nav laika aptverta, jo jebkurā kustībā ir 'pirms' un 'pēc' (222b30a-15; 223a32-33). Tāpat arī Aristotelis paskaidro, kā divas dažādas kustības var raksturot viens un tas pats laiks – ja to nošķir vieni un tie paši 'tagad' (223b1-12). Laiks ir kustības skaitlis vispārīgi, tas ne vien raksturo katru kustību, bet ir saistīts ar to pēc būtības, proti, ne tikai katrai atsevišķai kustībai atbilst kāds laiks, bet visām vienlaicīgām kustībām atbilst viens un tas pats laiks (223b9-12). Līdzīgi arī viens skaitlis var attiekties uz ļoti dažādiem objektiem vienlaicīgi un vienādā mērā. 14. nodaļā Aristotelis arī skaidro laika mērīšanu un mērvienību – debesu kustību, ar ko tiek noteikts laika garums, piemēram, dienās vai stundās. Bakalaura darbā jautājums par vienlaicīgu kustību un vienlaicīgiem laikiem nav izvērsti apspriests, šī Aristoteļa tēze tiek pieņemta kā neproblemātiska, lai arī, protams, arī to var apstrīdēt. Laika vispārīgums ir svarīgs arī laika kā skaitļa kontekstā, proti, laiks ir visas kustības skaitlis, skaitīšana sakārto ne vien kādus divus notikumus, bet visas kustības vienotā struktūrā. Tomēr bakalaura darba tēmai visnozīmīgākais 14. nodaļas fragments ir 223a21-29, kur Aristotelis apspriež laika atkarību no dvēseles un no prāta. Šī fragmenta formulējums ir visai sarežģīts, turklāt Aristotelis izdara vairākus pieņēmumus, kā nozīme un pamatojums nav skaidrs.⁴⁹ Manuprāt, šis fragments vislabāk iezīmē jau iepriekš pieminēto nošķirumu starp noteiktu un nenoteiktu laiku, proti, pilnīgu un nepilnīgu laika esamību, kas palīdz skaidrot pretrunas Aristoteļa laika koncepcijā.

1.2. Aristoteļa izvirzītā laika definīcija un no tās izrietošais

Aristotelis formulē laika definīciju “Fizikas” IV grāmatas 11. nodaļā, sakot: “jo laiks ir tieši tas – kustības skaitlis attiecībā pret pirms un pēc.” (219b1-2) Definīcijas pamatojums ir divdaļīgs: pirmā daļa ir dialektiska (10. nodaļa), otrā – epistemoloģiska (11. nodaļas sākums). Pirmkārt, Aristotelis noraida divus uzskatus, kas pastāv par laiku: pieņēmumu, ka laiks ir debesu sfēra, kas aizgūts no pītagoriešiem, un pieņēmumu, ka laiks ir kustība, kas, iespējams, aizgūts no Platona (218a33-b20).⁵⁰ Otrkārt, noraidījis kustības un laika identitāti, viņš tomēr

⁴⁹ Nodaļa 3.3 veltīta tieši šī fragmenta analīzei.

⁵⁰ Tiek spriests, ka laika un kustības identitātes tēzi, ko Aristotelis atzīst par savā laikā vispāratzītu pieņēmumu (Skat. *Phys.* IV 10, 218b10), viņš aizguvis no Platona, kas laiku izprot kā “noteiktu debesšķermeņu regulāro, periodisko kustību.” (Roark, T. *Aristotle on Time*. P. 30.) Taču šis Platona pozīcijas traktējums nav neapstrīdams. Donalds Zeils un Barbara Satlere, piemēram, pieņem debesšķermeņu kustību kā laika “marķējumu”, bet pašu laiku apraksta kā to, kas “radās līdz ar debesu kustību”. Zeyl, D. & Sattler, B. *Plato's Timaeus*. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/plato-timaeus/>>. Laika un kustības identitātes atspēkojumam pievērsīšos vēlāk, nodaļā 2.2.

norāda uz saistītu laika un kustības uztveri, kas liecina par ontoloģisku saikni (218b21-219a9). Aristotelis uzskata, ka vienmēr, kad tiek uztverta kustība, līdz ar kustību tiek uztverts arī laiks, tāpat arī, uztverot laiku, vienmēr tiek konstatēta arī kāda kustība. Atsaucoties uz šiem spriedumiem par to, ka laiks un uztvere vienmēr tiek uztverti kopā, Aristotelis secina, ka laiks ir kaut kas kustībai piesaistīts arī ontoloģiskā ziņā. Laika definīcija dzimst no šiem apsvērumiem, proti, tai ir metafiziski jāsaista laiks un kustība, iekļaujot to, ka laiks un kustība vienmēr tiek uztverti kopā un to esamības ir saistītas, bet nepostulējot to identitāti. Lai arī definīcija atbilst šiem kritērijiem, tā nav izsmeļošs laika dabas raksturojums – jau 11. nodaļā Aristotelis piedāvā arī citus formulējumus, piemēram, “tas, ko nošķir 'tagad'” (219a28-29), kas palīdz izprast laika dabu un ir svarīgi tās veiksmīgai un vairāk vai mazāk nepārprotamai izteikšanai. Tomēr laika definīcija ir visaptverošs un pietiekami informatīvs laika raksturojums, lai būtu labs sākumpunkts spriedumiem par laika esamību. Tā iezīmē galvenos ar laika ontoloģiju saistītos jautājumus: pirmkārt, kāda veida lieta ir laiks; otrkārt, ko raksturo laiks; treškārt, kādi ir laika esamības nosacījumi.

Laiks tiek definēts kā skaitlis, proti, piederošs skaitļu ģintij. Par to liecina laika iekļaušana nepārtraukto daudzumu sugā “Kategorijās”,⁵¹ kā arī atklājas citos Aristoteļa izteikumos. Pirmkārt, no laika definīcijas, pieņemot, ka tā ir pareizi izveidota, atbilstoši klasiskas definīcijas principiem, izriet, ka laiks ir specifiski noteikts skaitlis, proti, tāds skaitlis, kas piemīt kustībai attiecībā pret pirms un pēc. Turklāt Aristotelis piebilst, ka laiks ir nevis tāds skaitlis, ar ko skaita (abstrakts skaitlis), bet gan skaitlis, ko skaita (*Phys.* 219b8-9). Lai arī nošķirums starp laiku un abstraktu skaitli ir svarīgs, tas, šķiet, nav, kā daži domā,⁵² vienīgais, kas pateikts šajā fragmentā. Aristotelis paskaidro ne vien to, ka laiks nav abstrakta vienība, bet arī to, ka tas attiecas uz noteikta veida priekšmetu, proti, kustību, kā arī iezīmē laiku kā kvantitāti, kustības kvantitatīvo īpašību – laiks ir kustības skaitāmais aspekts. Par kustības kvantitāti var runāt divos veidos, kas atbilst diviem kvantitāšu tipiem – daudzumam, kas ir potenciāli dalāms nošķirtās, tālāk nedalāmās vienībās, un lielumam, kas ir nepārtraukts un bezgalīgi dalāms. (sal. *Meta.* V 13, 1020a8-11). “Metafizikā” Aristotelis laiku min kā akcidentāla lieluma piemēru, kas ir kvantitāte nevis pēc savas dabas, bet gan pastarpināti kustībai un izplatībai, lielumam. Tiešā veidā lietas kvantitatīva īpašība ir lielums, kustība ir akcidentāli dalāma kā tā atribūts, laiks – kā kustības atribūts (1020a28-32). Tā kā lielums un izplatība ir mērāma, nevis skaitāma, tad arī laiks, kas ir tai pastarpināti piesaistīts, ir

⁵¹ Skat. *Cat.* 6, 4b20-25.

⁵² Kā piemēru var minēt E. Hussey interpretāciju. (Skat. **Hussey, E.** *Aristotle's Physics Books III and IV.* P. xxxviii.)

mērāms.⁵³ Tomēr, sakot, ka laiks ir kustības skaitlis, Aristotelis nenorāda uz laiku kā mēru. Var uzrādīt atšķirīgus fragmentus, kur laiks tiek skaidrots saistībā ar mērīšanu un kur saistībā ar skaitīšanu, taču, tā kā 'skaitīt' un 'mērīt' "Fizikas" IV grāmatas attiecīgajās nodaļās nav stingri nošķirti vai arī šis nošķīrums ir neviennozīmīgs un grūti saprotams, nereti tiek pieņemts, ka "Fizikā" Aristotelis ne vien nekonsekventi un netipiski izmanto abus terminus, bet arī "lieto abus kā sinonīmus pat vienas rindkopas ietvaros."⁵⁴ Manuprāt, ir vērts nošķirt laiku kā skaitli no laika kā mēra, jo mērīšana neizsmel laika funkcijas un neatbilst laika raksturojuma dažādajiem aspektiem. Laiks ir gan skaitāms, gan mērāms.⁵⁵

Aristotelis piedāvā divas analogijas, kas paskaidro, kā domāt laiku kā skaitli. Pirmā analogija skaidro, kā laika un kustības attiecības ir analogas substanču un to skaita attiecībām. Līdzīgi kā "visur vienlaicīgi ir viens un tas pats laiks, bet pirms un pēc tas [t.i. laiks] nav viens un tas pats (...) , jo 'tagad' ir dažādi" (*Phys.* 220b5-10), tāpat arī "simts zirgu un simts cilvēku skaitlis ir viens un tas pats, bet skaitāmās lietas ir dažādas" (220b10-12). Laiks ir kādas kustības skaitlis tāpat kā simts ir zirgu skaitlis, un kādas citas kustības skaitlis tāpat kā simts ir, piemēram, jātnieku skaitlis, taču tas nav viens un tas pats simts un viens un tas pats laiks. Abstrakto skaitļu gadījumā zirgu skaitu, proti, simtu, sastāda atsevišķie zirgi; jātnieku gadījumā – jātnieki. Skaitot laiku, savukārt skaitli veido atšķirīgu 'tagad' punktu, pirms un pēc, nošķirtas laika daļas. Tāpat kā zirgs nosaka vienību zirgu skaitam, 'tagad' punkti nosaka vienību laika skaitam. Turklāt laiks analogiski zirgu skaitam, ir skaitlis, kas tiek skaitīts, nevis skaitlis, ar ko skaita (220b8-9). Laiks ir kaut kas, kas piemīt skaitītajai lietai, t.i., kustībai, līdzīgi kā simts piemīt zirgiem – kā kvantitatīva īpašība. "Fizikas" IV grāmatas 11. nodaļā Aristotelis raksta, ka "laiks ir vai nu kustība vai kaut kas, kas pieder kustībai. Tā kā tas nav kustība, tad tam ir jābūt kustībai piederošam"⁵⁶ (219a8-10). Līdzīgi viņš "Metafizikas" X grāmatas 2. nodaļā 1053b25-1054a19 raksta arī par skaitli kā noteiktu lietu skaitli un vieno kā

⁵³ Lieluma, kustības un laika savstarpējās attiecības Aristotelis raksturo kā izrietēšanu, proti, laiks aizgūst īpašības un struktūru no kustības, bet kustība no lieluma (*Phys.* 219a15-21). Izvērstāk šo saistību raksturošu nodaļā 2.1.

⁵⁴ **Annas, J.** Aristotle, Number and Time. P. 98. Džūlija Enasa gan nav vienīgā, kas no šīs sakarības atvedina laiku kā skaitļa un laika kā mēra identitāti, tomēr viņas piedāvātais skaidrojums ir gana interesants un atzīts, lai pieminētu tieši viņu. Viņa Aristotelim piedēvē izpratni par skaitīšanu kā "tīro mērīšanu" (*Ibid.* P. 99.) un laiku kā mērāmu ar kādu laika vienību.

⁵⁵ Pozīcija, kas nošķir laiku kā daudzumu, kas ir skaitāms, un laiku kā lielumu, kas ir mērāms, mūsdienu Aristoteļa interpretācijās nav neierasta. Piemēram, Tonijs Rorks piedāvā nošķirt atsevišķās laika vienības, kas ir skaitāmas, no laika vispārīgi, kas ir mērāms un nepārtraukts, apgalvojot, ka Aristotelis runā par laiku divās nozīmēs. (**Roark, T.** *Aristotle on Time.* P. 111-112.) Tādā veidā Rorks risina pretrunu, kas veidojas, salīdzinot *Meta.* V un *Phys.* IV teikto par laiku. Šāds risinājums ir veiksmīgs, tomēr, manuprāt, nav izsmelošs un precīzs. Pirmkārt, laika asociācija ar skaitli nenorāda uz nošķīrumu starp atsevišķo laiku un laiku vispārīgi. Otrkārt, tas, ko nozīmē 'būt skaitlim', netiek izsmelts ar dalāmību vien. Es vairāk piekřītu Urzulai Kūpai, kas uzsver laika sakārtotības aspektu. (Skat. **Coope, U.** *Time for Aristotle.* P. 91.)

⁵⁶ Es sekoju Hārdija un Gaija tulkojumam. Hasijs piederēšanas attiecības interpretē citādi, sakot, ka laiks ir kustības aspekts – specificējot laika un kustības saistību, savukārt Kūpas tulkojumā laiks ir kustības kaut kas (Skat. **Coope, U.** *Time for Aristotle.* P. 40.)

vienu kaut ko, proti, skaitli nosaka skaitāmā lieta, vienība. Skaitlis vienmēr ir kaut kā skaitlis; tas pieder lietai, ko raksturo. Šī analogija norāda uz vairākām sakarībām, piemēram, laika piederēšanu kustībai un laika universalitāti, proti, ka laiks var attiekties uz vairākām viena veida lietām un ir saistīts ar kustību vispārīgi, nevis kādu atsevišķu kustību. Tomēr tā ir nepilnīga, jo laiks atšķirībā no zirgu grupas ir nepārtraukts lielums, nevis vienībās dalāms daudzums, tāpēc laika skaitīšana nevar tikt izskaidrota, pielīdzinot kustību substancēm un laiku substanču īpašībai. Turklāt šī analogija neatklāj, kāpēc laiks būtu jādomā kā skaitlis, nevis mērs. Taču, pieņemot, ka Aristotelis "Fizikā" nekoncekventi lieto jēdzienus 'skaitlis' un 'mērs' un ne vienmēr ievēro nošķirumu starp tiem, runājot par nepārtrauktu lielumu mērīšanu, kā par skaitīšanu, šī analogija, to noteiktā veidā interpretējot, varētu tikai apstiprināt sinonīmisku 'skaitļa' un 'mēra' lietojumu.⁵⁷

Taču Aristotelis norāda arī uz citu analogiju, kas, šķiet, labāk sader ar viņa pieņēmumu, ka laiks ir gan skaitlis, gan nepārtraukts lielums (*Phys.* 220a24-26).⁵⁸ Laika skaitīšana ir līdzīga taisnes skaitīšanai, kas tāpat kā laiks ir nepārtraukts lielums (*Meta.* 1020a9-14), nevis daudzums. Laiku tāpat kā taisni skaita, nošķirot atskaites punktus, kas nav reālas daļas. Taisnes gadījumā tie ir punkti uz taisnes, laikam – 'tagad' mirkli. Taisnes sastāv no taisnēm, tikai tās, nevis punktus, var saukt par taisnes daļām; tāpat arī ar laiku, 'tagad' nav laika daļas (*Phys.* 220a18-21).⁵⁹ 'Tagad' punkti veido potenciāli nošķirtas laika daļas, tāpat kā, atliekot punktu uz taisnes, var runāt par divām taisnes daļām. Tomēr tās nav reālas laika daļas, pirmkārt, tāpēc ka 'tagad' punkti ir tikai potenciāls, nevis aktuāls, reāls nošķirums; otrkārt, tāpēc ka 'tagad' funkcionē kā limits, robeža. 'Tagad' tāpat kā punkts nav izmērāms. Tas, lai arī viens pēc definīcijas, tomēr pastāv kā divi, proti, gan vienas daļas beigas, gan nākamās sākums, un pieder vienlīdz abām daļām (220a10-11). Nošķiruma punkts nav sasniedzams, un nav iespējams noteikt, kur tieši viena daļa beidzas un sākas nākamā: laiks tāpat kā taisne ir nepārtraukts un tāpēc bezgalīgi dalāms. Laika skaitīšana notiek, izšķirot 'tagad' mirklus: potenciālus dalījumus laikā, kas nošķir potenciālas laika daļas, ko skaitot, savā ziņā tiek skaitīts laiks, nepārtrauktā lieta. Laiks līdzinās taisnei arī secīguma dēļ. Tāpat kā, skaitot taisni, ir svarīga atlikto punktu secība, proti, punktu secība nosaka, kādā secībā jāskaita taisnes daļas,⁶⁰ tā arī 'tagad' secība ir svarīga izpratnei par laiku kā skaitli. Laika

⁵⁷ Skat. **Annas, J.** Aristotle, Number and Time. P. 103-104. Enasa uzskata, ka laiks primāri ir mērāms lielums, par skaitli to var saukt, nošķirot laicisku vienību, t.i., divu 'tagad' ierobežotu potenciālu laika daļu, un nosakot to skaitu, līdzīgi kā zirgs ir viena vienība, proti, atbilst vieniniekam, ar ko nosaka skaitu.

⁵⁸ Zīmīgi, ka šī šķietami pretrunīgā konjunkcija ir Aristoteļa ieviesta, tāpēc nevar vienkārši teikt, ka Aristotelis nevērīgi lietojis jēdzienu 'skaitlis', ar to apzīmējot nepārtrauktu lielumu, ko nevar skaitīt, jo tas nav daudzums. Šķiet, Aristotelis apzināti runā par laiku kā nepārtrauktu un skaitāmu.

⁵⁹ "Fizikas" IV 10 Aristotelis runā par laika daļām un secina, ka ne vien 'tagad' nav laika reāla daļa (218a4-8), bet arī pagātne un nākotne nav laika daļas. (217b34-35)

⁶⁰ Piemēram, ja uz taisnes secīgi atlikti punkti A, B, C un D, tad taisni varētu skatīt arī kā sadalītu četrās daļās,

skaitīšana nenozīmē noskaidrot, cik daudz kaut kā ir, bet gan sakārtot noteiktā secībā skaitāmo lietu, t.i., kustības laicisko aspektu, skaitot 'tagad' nošķirtās potenciālās daļas.⁶¹ Potenciāli nošķirtie 'tagad' ir sakārtoti noteiktā kārtībā, atbilstoši pirms/pēc nošķīrumam kustībā, tāpat arī laika skaitīšanas process, atbilstoši kustības pirms/pēc, ir secīgu 'tagad' mirkļu nošķirto laika daļu uzskaitīšana. Tātad laiks ir nepārtraukts, sakārtots skaitlis, ko skaita, secīgi nošķirot 'tagad' mirkļus kustībā un skaitot potenciālās laika daļas, ko šie 'tagad' nošķir.

No laika definīcijas izriet, ka laiks ir piesaistīts kustībai kā tās kvantitatīva īpašība, skaitlis, tomēr laiks neraksturo tikai kustību. Arī lietas pastāv laikā un laiks tās raksturo, piemēram, mani raksturo manas dzīves ilgums, vecums u.tml. Tomēr lietu esamību laiks mēra tikai akcidentāli (221b25-27). Laiks kvantitatīvi neraksturo lietu pašu, bet tikai tās kustību un pastarpināti lietu kā to, kas kustas (221b17-18), proti, tas, kas tiešā veidā tiek mērīts, ir kustība, un kustīgās lietas *esamība* tiek raksturota tikai kā *kustīgas* lietas esamība, t.i., šo esamību nosaka būšana kustīgam (221b27-28).⁶² Aristotelis norāda arī uz šķietami tiešu laika kauzālu ietekmi uz esošajām lietām, sakot, ka laiks pats par sevi ir atbildīgs par sairšanu un netieši arī par rašanos (222b19-24). Tomēr Aristotelis norāda uz šo laika kauzālo ietekmi, kustības izraisīšanu, "Fizikas" IV 13, kur viņš apspriež valodiskus izteikumus par laiku. Tāpēc var pamatoti pieņemt, ka nevis laiks pats izraisa kustību un kauzāli iedarbojas uz lietu, bet gan ka tas var raksturot un tikt teikts par kustību un pastarpināti par lietu, kas arī ļauj Aristotelim izskaidrot valodā iesakņojušos ierastos priekšstatus par laiku kā kauzāli iedarbīgu.

Tātad no laika definīcijas – "laiks ir kustības skaitlis attiecībā pret pirms un pēc" (219b1-2) – izriet, ka laiks ir skaitlis, turklāt tāds skaitlis, kas raksturo un tiek teikts par kustību. Laika definīcija paredz divus laika esamības nosacījumus: laika atkarību no kustības, kas tiešā veidā parādās definīcijas formulējumā, un laika atkarību no dvēseles, kas izriet no Aristoteļa izpratnes par skaitļu un skaitīšanas atkarību no domājspējīgās dvēseles. Lai gan pamatoti var runāt arī par substanci kā laika esamības nosacījumu, proti, laiks ir atkarīgs no tā, ka ir kāda lieta, tomēr bakalaura darbā es izvērsti pievērsīšos tikai kustībai un dvēselei kā laika esamības noteicējiem, jo tie tiešā veidā nosaka laika esamību, bet substance tikai ar kustības starpniecību. Kustības un laika attiecības izvērstāk aprakstītas 2. darba daļā, dvēseles un laika attiecības – 3. daļā, tomēr šķiet derīgi un iederīgi īsi ievadīt abu saistību

piem., līdz A; no A līdz C; no C līdz D; no D, taču šajā virknē nosaukt arī daļu no B līdz C vai no A līdz B būtu aplami, jo tās jau ir ietvertas fragmentā no A līdz C.

⁶¹ Kā norāda Kūpa, iespējams, tieši tāpēc Aristotelis definē laiku kā skaitli, nevis mēru (Coope, U. *Time for Aristotle*. P. 91.) Viņa iecere ir pamatotu laiku kā secīgi sakārtotu skaitījumu, skaitīšana to sakārto.

⁶² Tāpēc laikā un laika mērītas ir tikai tās lietas, kas nav mūžīgas un nemainīgas. Nemainīgās lietas ir laikā vienlaicības nozīmē, bet nav laika aptvertas, bet, tā kā fragmentā 221a16-25 Aristotelis tomēr norāda, ka lietai būt laikā nozīmē būt laika mērītai, var teikt, ka mūžīgās lietas nav laikā.

problemātikā, paskaidrojot arī, kā šīs saistības izriet no laika definīcijas.

Laika atkarība no kustības ir tieša un tieši izriet arī no laika definīcijas, t.i., nevar būt īpašība (laiks), ja nav lietas, kā īpašība tā ir (t.i., ja nav kustības). Lai arī Aristotelis pats norāda uz to, ka laiks nepastāv bez kustības (218b21), šāds apgalvojums nav pašsaprotams un nav arī gluži skaidrs, ko nozīmē, ka laiks nepastāv bez kustības, t.i., kāda veida ontoloģiska saistība vieno laiku un kustību. Laika ontoloģiskai atkarībai no kustības var nošķirt trīs aspektus: esenciālo, pamatojošo un eksistenciālo.⁶³ Laiks ir atkarīgs no kustības esenciāli, jo tiek definēts, atsaucoties uz kustības jēdzienu; laiks ir atkarīgs no kustības pamatojoši, jo kustības esamības dēļ laiks var būt esošs, t.i., kustības esamība nosaka laika esamību; un laiks ir atkarīgs no kustības eksistenciāli – nav iespējams, ka eksistē laiks, ja neeksistē kustība. Ja laika esenciālu un pamatojošu atkarību no kustības pamatot var visai veiksmīgi un skaidri, trešā ontoloģiskās atkarības aspekta, kas Aristotelim, kā varētu spriest pēc “Fizikas” IV 11. nodaļas, ir vissvarīgākais, pamatojums ir neskaidrs. 11. nodaļas pirmajā teikumā Aristotelis postulē, ka laiks bez kustības neeksistē (218b21), tam seko pamatojums: “jo, ja prāta stāvoklis nemaz nemainās vai mēs neesam novērojuši to maināmieš, mēs nedomājam, ka ir pagājis laiks” (218b21-23), kas izvērsti skaidrots 11. nodaļas sākuma fragmentā (218b21-219a10), ievadot laika definīciju. Tāpēc šķiet, ka Aristotelis pamato laika ontoloģiskās atkarības eksistenciālo aspektu, uzrādot epistemoloģiskas sakarības, t.i., laika un kustības saistītu uztveri un savstarpēju atkarību kā uztvertiem. Tātad Aristotelis pieņem, ka laiks ir atkarīgs no kustības gan ontoloģiski (esenciāli, pamatojoši un eksistenciāli), gan epistemoloģiski. Tas, kā pierādīt dažādos laika atkarības no kustības aspektus un kāda ir ontoloģisko un epistemoloģisko saistību attiecība, izvērstāk tiks izskatīts darba 2. daļā.

Arī laika atkarība no dvēseles ir nepastarpināta, lai gan 'dvēsele' atšķirībā no kustības eksplicīti neparādās laika definīcijā – laika atkarība no dvēseles izriet no laika skaitīšanas specifikas. Tā kā laikam nav nekādu reālu daļu un visi nošķirumi, 'tagad' mirkli, ir tikai potenciāli, tie ne vien ir skaitītāja noteikti, bet arī pastāv tikai tad, kad tiek skaitīti. Tāpēc domātspējīgās dvēseles aktivitāte, t.i., skaitīšana, ne tikai iedibina laika pilnīgu esamību, bet ir nepieciešama nepārtraukti, kamēr vien pastāv noteikts laiks, proti, laiks, kas ir definīcijai atbilstošs kustības laiks. Tomēr intuitīvi šķiet, ka laiks, kas ir visaptverošs un mūžīgs, varētu pastāvēt arī kādā citā veidā bez dvēseles pastāvēšanas. Tā kā kustības esamība nav atkarīga no

⁶³ Skat. **Corkum, P.** Aristotle on Ontological Dependence.; **Corkum, P.** Ontological Dependence and Grounding in Aristotle. Korkuma izpētes objekts ir Aristoteļa izpratne par substanču ontoloģisko prioritāti, proti, absolūtu ontoloģisku neatkarību. Kaut arī Korkums raksta par tiem kā interpretācijas veidiem, kustības un laika kontekstā var uzrādīt, ka laiks ir atkarīgs no kustības gan esenciāli, gan pamatojoši, gan eksistenciāli, tāpēc jēdzīgāk par tiem runāt kā laika un kustības ontoloģiskās atkarības aspektiem.

dvēseles pastāvēšanas,⁶⁴ arī laikam, kas pastāv kā kustības kvantitatīva īpašība, vajadzētu būt iespējamam bez dvēseles. “Fizikas” IV 14 fragmentā 223a21-29, kur Aristotelis apsver, lai arī nepietiekami izvērsti, laika atkarību no dvēseles, viņš norāda, ka tas, kas ir laika pamatā, t.i., laika substrāts,⁶⁵ varētu pastāvēt arī bez dvēseles. Laiks ir kustībā potenciāli, tāpēc, ja nav dvēseles, bet ir kustība, laiks var pastāvēt potenciāli. Aktuāli laiks ir tikai tad, ja pastāv kāda dvēsele, kas to var uztvert. Tomēr arī uztverta kustība nenozīmē, ka laiks ir pilnīgi esošs. Tā kā laiks ir skaitlis un skaitīšanas rezultāts,⁶⁶ tā pilnīgu esamību nodrošina specifiska dvēseles aktivitāte (skaitīšana), kas gan nav iespējama bez uztveršanas, tomēr ir cita veida aktivitāte. Laiks ir pilnīgi esošs tikai tad, ja aktuāli ir kāds skaitītājs, kāda ar domājspēju apveltīta būtne, kas veic skaitīšanas aktu. Tāpēc laika pilnīga esamība ir atkarīga no domājspējīgu būtņu un saprātīgas dvēseles aktuālas esamības. Bakalaura darba trešajā daļā tiek detalizētāk skaidrota laika atkarība no dvēseles dažādiem veidiem un tiem atbilstošie laika esamības veidi.

Lai runātu par laika esamību, kas atbilst Aristoteļa laika definīcijai, proti, pilnīgu laika esamību, tātad aktuāli jābūt gan kustībai, gan domājspējīgai dvēselei. Tomēr tas nav vienīgais laika esamības veids. Laika esamībai nošķirami vairāki īstenotības līmeņi. Darbā izskatīšu šos laika esamības veidus secīgi, no vienkāršākā, kam ir tikai viens nosacījums (kustības esamība), pēc tam aplūkojot pirmo laika aktualitāti, kam ir divi nosacījumi (kustības un justspējīgās dvēseles esamība), līdz beidzot pievērsoties sarežģītākajai laika esamības formai, kas paredz abus iepriekš minētos nosacījumus un vēl domāspējas aktualitāti.

⁶⁴ Ar to jāsaprot, ka kustība var pastāvēt bez dvēseles, jo kustības definīcijā nav nekādas atsauces uz dvēseli. Varētu iebilst, ka arī laika definīcijā dvēsele netiek pieminēta tieši. (Skat. **Laughlin, T.** Souls and the Location of Time in Physics IV 14. P. 322.) Loulins iebilst, ka arī no kustības definīcijas var atvedināt atkarību no dvēseles līdzīgi kā tā tiek atvedināta no laika definīcijas. Tomēr, manuprāt, šis iebildums nav gluži vietā, jo kustības atkarību no dvēseles pamato tikai tās saistība ar laiku, nevis pati kustības daba, bet laika atkarība no dvēseles izriet no laika dabas. Jautājums par to, vai kustība reāli varētu pastāvēt vai kaut kādā ziņā pastāv bez laika un līdz ar to bez dvēseles, ir neskaidrs.

⁶⁵ Aristotelis nerunā par laika substrātu, taču, tā kā Aristoteļa formulējums ir grūti saprotams, fragmenta 223a21-29 skaidrojumos nereti tiek runāts par laika substrātu, aizgūstot to no Rosa komentāriem (Skat. **Ross, W.D.** *Aristotle's Physics. A revised text with introduction and commentary.* P. 611.) Lai gan 'laika substrāta' jēdziena ieviešums ir derīgs, tas ir gana neskaidrs, proti, nav vienprātības par to, kas tieši ir laika substrāts. Hārdija un Gaija tulkojumā tā ir kustība, bet Hasijs par to izsakās daudz sarežģītāk, šķiet, lai pēc iespējas izvairītos no interpretatīva tulkojuma. Hasijs tulkojumā kustība minēta kā iespējams piedāvājums laika substrātam. Manuprāt, pamatotas ir Hasijs bažas, ka kustība, iespējams, nemaz nav laika substrāts. Cita interpretācija varētu būt, piemēram, ka aptuvenus kustības secīgums, proti, atsevišķas sekošanas attiecības starp kustības punktiem, ir laika substrāts, kas var pastāvēt bez domājspējīgās dvēseles. Šāda interpretācija paredzētu, ka šajā fragmentā Aristotelis uzrāda atšķirības starp laika pilnīgu un nepilnīgu esamību, atkarībā no domājspējīgās dvēseles. Šāds pieņēmums man šķiet pamatots, vairāk par to 3.2.

⁶⁶ Proti, “vai nu tas, kas ir saskaitīts, vai tas, kas var tikt saskaitīts.” (*Phys.* 223a24-25) Tā kā laiks ir nepārtraukts lielums un 'tagad' nošķirumi laikā nav patstāvīgi un ilglaicīgi esošas daļas, laiks ir tas, kas var tikt saskaitīts un kam ir aktuāli jātiec skaitītam, lai tas vispār varētu aktuāli pastāvēt kā skaitlis.

2. Laika atkarība no kustības

2.1. Aristoteļa kustības koncepcija īsumā

Aristotelis neatzīst atsevišķās kustības kā patstāvīgas lietas, kā arī kustību vispār kā patstāvīgu esamības veidu. Kustība vienmēr ir pakārtota substancei – lietai. Primārās substances jeb atsevišķie īpatņi, bez kā nevarētu pastāvēt nekas cits, ir pamatentitātes, “visas citas lietas vai nu tiek teiktas par primārajām substancēm kā subjektiem vai ir tajās kā subjektos.” (*Cat.* 2a34-35) Kustības veidi izriet no atbilstošajām ontoloģiskajām kategorijām, esamības veidiem (*Phys.* III 1, 201a8-9).⁶⁷ Kustības jēdziens Aristotelim ietver gan kustību kā pārvietošanos, gan arī izmaiņu, piemēram, krāsas maiņu, rašanos u.c. Lai gan dažviet Aristotelis nošķir kustību un izmaiņu,⁶⁸ parasti kustības jēdziens ietver arī izmaiņu kā kustības veidu. Tāpēc ierasts runāt par četriem kustības veidiem: “attiecībā uz substanci vai kvantitāti, vai kvalitāti, vai vietu” (200b33-34) vai arī “trim kustības veidiem, plus pievienoto substanciālo izmaiņu.”⁶⁹ Paskaidrojot katru no kustības veidiem, Aristotelis runā par mainīšanos kā kvalitatīvo, pieaugšanu/sarukšanu kā kvantitatīvo, rašanos/izzušanu kā substanciālo un pārvietošanos kā vietu raksturojošo kustību (201a12-15).

Kustība ir saistīta ar substancēm⁷⁰ divos veidos: kustība ir pakārtota tam, kas kustas, jo “kustība ir kustināmajā” (202a13-14), kā arī tam, kas iekustina, jo tas ir kustības cēlonis. Aristotelis skaidro kustību kā īstenotību – potenciālā kā potenciālā, proti, kustēties spējīgā, īstenotību (201a10-12). Tā kā kustība ir divēji saistīta ar substancēm, tā ir divu spēju īstenotība: gan kustīgās lietas kustēties spējas īstenotība, gan iekustinošās lietas iekustināt spējas īstenotība. Tomēr kustība ir viena un neapzīmē divas dažādas īstenotības, bet gan viena un tā paša procesa divus aspektus. 'Es ripinu bumbu' un 'bumba ripo' ir viena un tā paša procesa divi apraksti, protams, ja es esmu bumbas ripošanas cēlonis. Lai ripošana varētu notikt, katrai no substancēm jāpiemīt atbilstošai spējai – man ir jāspēj ripināt, un bumbai ir jāspēj ript. Bumbas ripošana ir ripošanas spējas īstenotība, tārad bumbas kā ripojošā aktualitāte. Taču tas nav vienīgais bumbas īstenotības veids – bumba kā lidojošais var tikt

⁶⁷ Aristoteļa teiktais gan var šķist maldinošs, jo ontoloģisko kategoriju ir krietni vairāk nekā četri kustības veidi, tomēr to derīgi pieminēt, jo te Aristotelis uzrāda sakarību un atbilstību starp četriem kustības veidiem un četrām (no desmit) ontoloģiskajām kategorijām.

⁶⁸ Kā Istvans Bodnars raksta 11. piezīmē: “Aristotelis dažviet nošķir izmaiņu (*metabolē*) un kustību (*kinēsis*) un apgalvo, ka izmaiņas substancē – rašanās un izzušana – nav kustības.” **Bodnar, I.** Aristotle's Natural Philosophy. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2018 Edition), **Edward N. Zalta** (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/aristotle-natphil/>>.

⁶⁹ **Bodnar, I.** *Op. cit.*

⁷⁰ Nereti var runāt par kustības saistību ar diviem dažādiem objektiem, piemēram, mani kā iekustinātāju un bumbu kā iekustināto, tomēr dažreiz, kad iekustinātājs un iekustināmais sakrīt, tā ir divēja saistība ar vienu un to pašu substanci, piemēram, kad augs uzņem barību, viņš pats ir gan iekustinātājs, gan iekustināmais.

īstenota metienā; bumba kā stāvošais⁷¹ – ielikta plauktā utt. Tomēr kustība ir nepabeigta īstenotība, t.i., tā apzīmē, nevis kādas īpašības aktualitāti, bet gan spējas iegūt šo īpašību aktualitāti. Tas uzskatāmi parādās kvalitatīvu izmaiņu gadījumā, piemēram, krāsas maiņā. Mani mati var būt sirmi, tātad sirmums ir tā īpašība, kas potenciāli piemīt maniem matiem. Šī īpašība būs pabeigti īstenota, kad man būs sirmi mati. Kustība nevar notikt, ja īpašība jau ir pabeigti īstenota, proti, stājusies spēkā (201b7-11). Nosirmošana ir sirmuma nepabeigta īstenotība, līdz ar sirmuma īstenotību, nosirmošana vairs nevarēs būt īstenota.

Tomēr kustības definīcija nav pilnīgs kustības dabas apraksts; Aristotelis min arī telpu un laiku kā iespējamus kustības nosacījumus (III 1, 200b20-21). Lai gan Aristotelis neizvērs pamatojumu un skaidrojumu tam, kā un kāpēc laiks un telpa ir kustības nosacījumi, viņš apraksta, kādā veidā no izplatības (tostarp telpiskas) secīgi izriet kustības daba un no tās savukārt izriet laika daba.⁷² Viena līdzība, ko skaidro Aristotelis, ir nepārtrauktība un bezgalīga dalāmība.⁷³ Kā nepārtrauktajam ne izplatībai, ne kustībai, ne laikam nav pastāvošu daļu – šo daļu robežas nav iespējams precīzi noteikt. Gluži kā telpā starp diviem punktiem vienmēr ir vēl kāds punkts, tā arī starp diviem kustības momentiem un laika mirkliem vienmēr var rast kādu sīkāku daļiņu. Cita līdzība, kas vieno izplatību, kustību un laiku un kas izriet no izplatības kā “skaidrojoši primārās”,⁷⁴ ir struktūra, ko veido 'pirms' un 'pēc'. Pirms/pēc struktūra primāri pastāv telpā kā relatīva pozīcija (*Phys.* IV 11, 219a15-16): atrašanās priekšā vai aiz. Kustībā, kas ir kustīgajā lietā un ko tāpēc raksturo lielums un izplatība, pirms-pēc struktūra ir aizgūta un pastāv atbilstoši telpiskajai struktūrai. Savukārt laiks, kas vienmēr atbilst kustībai (219a18-19), aizgūst šo sakārtojumu no kustības. Tātad izplatības, kustības un laika struktūrelementi – 'pirms' un 'pēc' – ir vieni un identiski pēc substrāta, lai arī pastāv atšķirīgos veidos (219a20-21).⁷⁵ Svarīgi, ka ne tikai struktūrelementi, bet arī to izkārtojums ir atbilstošs – 'pirms' telpā atbilst kāds 'pirms' kustībā un kāds 'pirms' laikā, tāpat arī ar 'pēc'. Tā, piemēram, braucot no Rīgas uz Liepāju, izbraukšanas vietai atbilst kustības uzsākšana un

⁷¹ Aristoteļa kustības koncepcijā arī nekustība, miers, ir spēja, kas piemīt tikai potenciāli kustīgajām lietām.

⁷² Skaidrojošu izrietēšanas vai sekošanas (*following*) koncepta analīzi piedāvā Kūpa, kas šo attiecību, kas pastāv starp izplatību, kustību un laiku, skaidro kā divu nosacījumu konjunkciju: “Izteikums, ka X seko Y, ir izteikums, (i) ka katrai X daļai atbilst kāda konkrēta Y daļa un otrādi (..) un (ii) ka noteiktu strukturālu attiecību starp X daļām izskaidro tas, ka starp atbilstošajām Y daļām pastāv analogas strukturālas attiecības.” Coope, U. *Time for Aristotle*. P. 48. (Plašākam skaidrojumam skat. 3.nodaļu *Time Follows Change and Change Follows Magnitude*.)

⁷³ “Tā kā izplatība ir nepārtraukta, arī kustība ir nepārtraukta, un, ja kustība, tad laiks.” (IV 11, 219a12-13) Nepārtrauktība un bezgalīga dalāmība Aristotelim ir līdzīgas, jo otrā izriet no pirmās. Nepārtraukta lieta ir tāda, kam nav nošķirtu daļu, bet katrs nošķirums ir sīkāk sadalāms. Paradigmātisks piemērs ir taisne, kas ir nepārtraukta tieši tādēļ, ka starp katriem diviem taisnes punktiem, var atlikt trešo punktu un tā līdz bezgalībai. Līdzīgi arī starp katriem diviem laika mirkliem ir vēl kāds mirklis.

⁷⁴ Coope, U. *Op. cit.* P. 48.

⁷⁵ Atsaucoties uz Aristoteļa “Metafizikas” V grāmatu, Kūpa min “būšanu relatīvam pret kādu sākotni” kā vienojošo substrātu, kas identisks 'pirms' un 'pēc' izplatībā, kustībā un laikā. To atšķirīgā esamība savukārt izriet no atšķirīgas dabas sākotnēm. *Ibid.* P. 61.

izbraukšanas laiks.

Taču kustības un laika saistība nav tikai analogiska līdzība īpašībās un struktūrā, kas tās vieno arī ar lielumu un telpisku izplatību. Kustība saistīta ar laiku dažādos veidos, no kuriem svarīgākais ir atkarība, taču tas nav vienīgais.

“Fizikas” IV grāmatas 10.nodaļā Aristotelis izskata un noraida viņa laikā vispāratzītu pieņēmumu, ka laiks ir identisks kustībai. Kā pirmo Aristotelis noraida uzskatu, ka laiks varētu būt identisks Visuma kustībai. Pieņemot, ka pastāv vairāk nekā viena debess, vajadzētu pieņemt arī vairākus laikus, kas pastāv vienlaicīgi – katrām debesīm būtu savs laiks (218b3-5). Lai gan Aristotelis pieņem vairāku Visumu pastāvēšanu tikai hipotētiski, laika un Visuma kustības identitāte izrādās pretrunā ar laika unikalitāti, kas izriet no laika dabas.⁷⁶ Pēcāk Aristotelis noraida laika un kustības vispār (nevis kādas specifiskas kustības kā debess kustība) identitāti. Aristotelis piedāvā divus pretargumentus. Pirmkārt, laiks ir visur, bet kustība ir kādā lietā (218b10-13). Otrkārt, kustību raksturo ātrums, bet laiku ātrums nevar raksturot, jo ātrumu nosaka laiks. Ja laiks būtu kustība, tad laiku (t.i., kustībai idento) varētu raksturot laiks (t.i., ātrums; laiks, kas vajadzīgs, lai veiktu kādu kustību). Tomēr Aristotelis noliedz, ka laiks varētu noteikt laiku (218b13-18), tas būtu cirkulāri.

Aristotelis atzīst arī mērīšanu kā saistību, kas vieno kustību un laiku. Mērīšanas saistība ir simetriska – “laiku mēra kustība, kā arī kustību – laiks” (223b16). Tā kā laiks ikdienā tiek mērīts, piemēram, dienās, nedēļās u.tml., ir nepieciešama kāds paraugs, kas nosaka mērvienību, ar ko mērīt laiku. Par laika mērvienības pamatu Aristotelis pieņem cirkulāro debesu kustību (223b19), kas ir regulāra un nebeidzama. Tā kā debesu kustība ir pirms visām citām, tā ir vislabāk zināma, un tāpēc tiek izmantota kā paraugs mērīšanā (223b18-20). Skaitot debesu kustību, apgriezienus, tiek mērīts laiks – tā, piemēram, skaitot, cik reižu Zeme veic kustību, apgriežoties ap savu asi, var izmērīt, cik ilgs laiks ir pagājis. Kustība savukārt tiek mērīta, izmantojot laicisko debesu kustības aspektu. Kustības vienība tiek noteikta atbilstoši tās kvantitatīvajam aspektam, laikam, t.i., kustības mēru nosaka 'tagad' punkti kustībā, tātad laiks mēra kustību, kas tiek lietota kā vienība, lai mērītu visas kustības (221a1-2). Tā, piemēram, viena kustība tiek salīdzināta ar citu kustību pēc to ilgumiem, par mēru ņemot Visuma kustības potenciāli nošķirtas daļas ilgumu. Kā norāda Kūpa: Aristotelis

⁷⁶ Kaut arī Aristotelis uzskata, ka “nepieciešami pastāv tikai viens Visums” (Coope, U. *Time for Aristotle*. P. 33), Aristotelis var jēgpilni pieņemt vēl kāda Visuma pastāvēšanu, tāpēc ka Visuma unikalitāte neizriet no tā dabas, bet ir tikai sekas tam, ka “šī pasaule satur visu matēriju” (*De Caelo* 278a26-28). Laika unikalitāte savukārt “izriet tieši no laika dabas” (Coope, U. *Op. cit.* P. 34). Aristotelis neraksturo kādu vienu laiku, kas raksturīgs atsevišķai kustībai. Laiks ir universāls un attiecas uz kustību vispārīgi, proti, raksturo visu kustību vienoto sistēmu. Šāda sistēma ir visaptveroša un var būt tikai viena, atbilstoši arī tās laiks ir unikāls. Līdz ar to Visuma un laika unikālā esamība ir atšķirīgi noteikta, kaut arī abas ir nepieciešamas.

uzskata, ka pamatmērs gan laikam, gan kustībai ir viens – debesu kustība,⁷⁷ tomēr kā mērs tiek izmantots laikam viens un kustībai cits debesu kustības aspekts. Laika un kustības mērīšanas attiecības ir simetriskas realizācijā (laiku mēra ar kustību; kustību mēra ar laiku), bet tās nosaka viena un tā pati lieta, tāpēc gan par laiku, gan kustību var teikt, ka tos mēra ar vienu mēru – debesu kustību, bet mērvienību veido atšķirīgi tās aspekti – kustību mēra, nosakot tās laiku, ar laicisku mērvienību, proti, regulārās kustības kādas daļas laiku. Tā, piemēram, vienu dienu (laicisku mērvienību) nosaka pilns Zemes apgrieziena ap savu asi (kustība), bet dienās var izmērīt kustības ilgumu, piemēram, bakalaura darba rakstīšanas ilgumu.

Lai arī visas šīs kustības un laika saistības ir svarīgas un labi pamato kustības un laika ciešo un dažādo sasaisti, tomēr vislabāk laika un kustības attiecības raksturo atkarība. Taču laika un kustības atkarības attiecības ir neviendabīgas – tās nav simetriskas kā identitātes attiecība, kur laiks attiecas pret kustību tāpat kā kustība pret laiku. Atkarības, kas pastāv starp kustību un laiku, daba drīzāk atgādina analogisko izrietēšanu. Kaut arī analogija kā attiecība ir simetriska – ja A ir analogisks B, tad B ir analogisks A –, analogās izrietēšanas nojēgums ir asimetrisks, jo saistāms arī ar pamatojošu primaritāti – telpa pamato kustības īpašības, kustība – laika īpašības. Līdz ar to analogisko izrietēšanu raksturo divdabība – to raksturo simetriskas (analogija) un asimetriskas (pamatojoša primaritāte) attiecības kombinācija. Līdzīgi arī atkarības gadījumā laika un kustības saistību raksturo gan simetrija, gan asimetrija. Lai skaidrotu šo īpatnību, komentējošajā literatūrā ieviests nošķirums starp laika un kustības attiecībām epistemoloģiskā un ontoloģiskā līmenī. Tiek runāts it kā par divām atkarībām – epistemoloģisko un ontoloģisko.⁷⁸ Epistemoloģiskā atkarība ir fenomenoloģiska – tā raksturo kustības un laika attiecības uztverē, t.i., apraksta, kā mēs uztveram kustību un laiku, kā mēs tos pieredzam un “zinām” pēc pieredzes. Ontoloģiskā atkarība savukārt ir apriora – tā raksturo kustības un laika jēdzieniskās attiecības un to dabiskās, nepieciešamās saistības, t.i., nevis kā laiks un kustība mums parādās, bet kā to esamība ir nepieciešami saistīta.

Epistemoloģiskā atkarība ir simetriska – pieredzē laiks ir atkarīgs no kustības, tāpat kā kustība ir atkarīga no laika, savukārt ontoloģisko atkarību raksturo asimetrija – laiks ir atkarīgs no kustības, taču kustība nav atkarīga no laika. Tas pamato epistemoloģiskās un ontoloģiskās atkarības dalījumu, tomēr šis dalījums nav absolūts – epistemoloģisko atkarību nosaka ontoloģiskā un, kas īpaši interesanti Aristoteļa laika koncepcijas kontekstā,

⁷⁷ *Ibid.* P. 106. Kūpa citē Aristoteļa “Fizikas” fragmentu 223b22-23: “citas kustības tiek mērītas ar šo, un laiks tiek mērīts ar šo kustību.”

⁷⁸ Šis nošķirums īpaši svarīgs Urzulas Kūpas sniegtās interpretācijas kontekstā. Šķiet, tā arī ir viņa, kas nostiprina un eksplīcē nošķirumu starp epistemoloģisko un ontoloģisko atkarību kā atšķirīgām, lai arī cieši saistītām, parādībām, taču abi šie jēdzieni parādās arī Ričarda Sorabdži interpretācijā. Skat. **Sorabji, R.** *Time, Creation and the Continuum*. P. 74.

ontoloģisko atkarību pamato ar epistemoloģisko. Ja viena lieta A saistīta ar citu lietu B ontoloģiski, proti, A nevar pastāvēt bez B, lieta A arī tiek uztverta kopā ar lietu B – nav pārsteidzoši, ka laiks, ja tas nav nošķirams no kustības ontoloģiski, nav nošķirams arī epistemoloģiski, tomēr Aristoteļa laika koncepcijas kontekstā vienlīdz svarīgi, ja ne pat svarīgāk, ir iedziļināties arī tajā, kā laiks un kustība parādās uztverē, jo tieši uztvertā laika un kustības attiecības ir tas pamatojums, ko Aristotelis eksplicīti sniedz “Fizikas” IV grāmatā, lai skaidrotu laika un kustības ontoloģiskās saistības, proti, kustības esenciālu, pamatojošu un eksistenciālu prioritāti.⁷⁹

2.2. Laika ontoloģiskā atkarība no kustības

Ontoloģiskā atkarība ir asimetriskais laika un kustības attiecību aspekts – laiks ir ontoloģiski atkarīgs no kustības, bet kustība nav ontoloģiski atkarīga no laika. Tomēr, ko tieši nozīmē laika ontoloģiska atkarība no kustības, komentējošajā literatūrā izvērsti neskaidro. Substāncu kontekstā ontoloģiskās atkarības jēdziens ir izvērstāk apspriests, sasaistot to ar nošķiramības jēdzienu – neatkarīgs ir tas, kas ir nošķirams.⁸⁰ Asimetrisku ontoloģisku atkarību savukārt skaidro kā viļņusēju nošķiramību, t.i., viens var tikt nošķirts no otra, bet otrs nevar tikt nošķirts no pirmā. Šo attiecību substāncu kontekstā pieņemts saukt par ontoloģisku prioritāti.⁸¹ Ontoloģiska prioritāte raksturīga arī laika un kustības attiecībām: kustība ir nošķirama no laika, bet laiks nav nošķirams no kustības. Ontoloģiskas prioritātes vispārīga definīcija ir šāda:

(OP) ja A ir nošķirams no B,
un ja B nav nošķirams no A,
tad A ir ontoloģiski priors B.

Ontoloģiskā prioritāte un tātad arī ontoloģiska neatkarība absolūtā nozīmē “ir raksturīga tikai substāncēm, jo tikai substance ir χωριστόν [nošķiramais] tādā veidā,”⁸² tāpēc

⁷⁹ Dažas interpretācijas, īpaši Kūpas, taču arī Hasija un Sorabdži, varētu raksturot arī stingrāks izteikums: laika un kustības ontoloģiskā atkarība ir atkarīga no epistemoloģiskās atkarības, jo tā to pamato.

⁸⁰ Arī citi nošķiramības veidi ir interesanti laika un kustības attiecību sakarā, piemēram, laika un kustības nošķiramība pēc vietas. Šajā jautājumā es piekrižu Loulina interpretācijai, kas aizstāv tēzi, ka “laiks ir tikai tur, kur ir skaitāma kustība.” (Loughlin, T. Souls and the Location of Time in Physics IV 14, 223a16-29. P. 309.) Tā kā kustība nav nepieciešami skaitāma, arī laiks ne vienmēr ir vienuviet ar kustību. Laika esamība ir atkarīga no kustības uztveramības, kustība var būt arī neuztverta, un kā neuztverta tā var būt arī tur, kur laika kā uztvēruma nav.

⁸¹ Jēdzienus un to definīcijas, kas skaidro ontoloģisko prioritāti un trīs tās interpretācijas, esmu aizguvusi no Fila Korkuma 2016. gada raksta “Ontological Dependence and Grounding in Aristotle” (Corkum, P. Ontological Dependence and Grounding in Aristotle.) Raksts ir apkopojošs pārskats par dažādiem ontoloģiskās atkarības skaidrojumiem, kādi veidojušies, skaidrojot substāncu neatkarību un prioritāti. Tomēr raksts nav tikai pārskatošs, tā otrā daļa veltīta Korkuma interpretācijas nostiprināšanai.

⁸² Katz, E. Ontological Separation in Aristotle's Metaphysic. // *Phronesis*, vol. 62, no. 1. Leiden: Brill, 2017. P.

teikt, ka kustība ir pilnīgi neatkarīga, ir problemātiski. Tomēr par nošķiramību un neatkarību var domāt relatīvi, t.i., kā par relāciju – kaut kas ir neatkarīgs no kaut kā – un šādā veidā kustība ir relatīvi neatkarīga tās attiecībās ar laiku. Šajā relacionālajā nozīmē kustības un laika attiecības ir analogas substanču un ne-substanču⁸³ attiecībām. Komentējošajā literatūrā ne-substanču ontoloģiskā atkarība no substancēm tiek skaidrota, atsaucoties uz trim dažādiem principiem – esenci, pamatošanu un eksistenci.⁸⁴ Laika un kustības ontoloģisko attiecību kontekstā šos principus var izmantot, lai skaidrotu laika ontoloģiskās atkarības no kustības dažādos aspektus.

Komentējošajā literatūrā par laika un kustības attiecībām nereti tiek apspriestas gan jēdzieniskās attiecības, kas interesē esenciālistus, gan pamatošanas attiecības, kas skaidro kustības esamību kā laika esamību pamatojošu, tomēr kā nozīmīgākais ontoloģiskās atkarības aspekts tiek skaidrota laika eksistenciāla atkarība no kustības, proti, laiks nevar eksistēt bez kustības. Piemēram Urzula Kūpa, kas izvērsti apspriež laika un kustības ontoloģiskās attiecības, laika atkarības skaidrojumā simpatizē esenciālistiem, bet kustības neatkarību no laika pamato, pielietojot gan esenciālistu rīkus, gan pamatošanas attiecības.⁸⁵ Tomēr laika un kustības ontoloģiskās prioritātes esenciālais un pamatojošais aspekts netiek izvērsti skaidrots, kā arī par šīm saistībām nemēdz runāt kā par ontoloģiskās atkarības aspektiem. Lai arī, šķiet, ka laika atkarība no kustības, uz ko Aristotelis norāda “Fizikā”, ir eksistenciāla atkarība,⁸⁶ proti, tā izsaka laika nespēju eksistēt bez kustības, tomēr laiks ir atkarīgs no kustības arī esenciāli un pamatojoši, un izpratne par dažādajiem laika un kustības ontoloģiskās saistības aspektiem var palīdzēt labāk saprast laika atkarības no kustības plašo tvērumu un nozīmi. Manuprāt, ir jēdzīgi iekļaut arī esenciālo un pamatojošo aspektu kustības ontoloģiskās prioritātes skaidrojumā. Šajā nodaļā es centīšos to darīt, izmantojot terminoloģiju, kas Aristoteļa tekstu skaidrošanai ieviesta diskusijās par substanču prioritāti, bet citādi ir vispārpieņemti skaidrošanas rīki, un sasaistot esenciālās, pamatojošās un eksistenciālās prioritātes skaidrojumus arī ar sekundāro literatūru, kur runāts par laika un kustības attiecībām, galvenokārt ar Urzulas Kūpas nostādnēm.

Visvienkāršāk izvērtējams ir esenciālais ontoloģiskās laika atkarības no kustības

27. To apliecina arī Aristoteļa teiktais, piemēram, *Phys.* I 2, 185a31-32 “nekas cits nevar pastāvēt neatkarīgi, izņemot substance”. Skat. arī *Meta.* VII 1, 1028a33-34 un XII 1, 1069a24.

⁸³ 'Ne-substance' ir “jumta jēdziens”, ko Korkums piešķir “dažādām kategorijām, kas nav substances, kā kvalitāte un kvantitāte”. (Corkum, P. Aristotle on Ontological Dependence. P. 65.)

⁸⁴ Korkums runā par trim lasījumiem, kuru pamatā ir šie principi: esenciālistu, eksistenciālistu un pamatošanas. (Skat. Corkum, P. Ontological Dependence and Grounding in Aristotle.) Pamatošanas (*grounding*) sakarība ir Korkuma paša pārstāvēta, to viņš iezīmē jau 2008. gada rakstā (atsauci skat. iepriekšējā piezīmē).

⁸⁵ Coope, U. *Time for Aristotle*. P. 42.

⁸⁶ Piemēram, Hārdija un Gaija tulkojumā *Phys.* IV 11 sākas ar vārdiem “laiks nevar eksistēt bez kustības.” Hasiņa tulkojumā tas pats teikums tik skaidri nenorāda uz eksistenciālu atkarību: “laiks nav nošķirti no kustības.”

aspekts. Esenciālas prioritātes attiecību veido asimetriska jēdzieniska nošķiramība. Kūpa par laika un kustības jēdzieniskajām attiecībām izsakās visai skopi, norādot, ka tas, ka “kustības skaidrojumā nav skaidras atsauces uz laiku (..) norāda, ka kustība nav kaut kas, kas jādefinē pēc tās saistības ar laiku,”⁸⁷ bet izvērsti teikto nepaskaidro. Kustības definīcijā netiek pieminēts laiks, bet laika definīcijā turpretim kustība ir pieminēta. Tātad kustības un laika jēdzieniskās attiecības ir asimetriskas: kustība ir esenciāli, t.i., pēc definīcijas, priora. Turklāt, tā kā laiks neparādās kustības definīcijā, var runāt arī par to, ka kustība pēc definīcijas jeb esenciāli ir nošķirama no laika. To var definēt šādi:⁸⁸

(EP1) ja A definīcijā nekādi neatsaucas uz B,
un ja B definīcijā atsaucas uz A,
tad A ir esenciāli priors B.

Laika definīciju Aristotelis formulē šādi: “laiks ir tieši tas: kustības skaitlis attiecībā pret 'pirms' un 'pēc'.” (*Phys.* IV 11, 219b1-2) Laiks tātad nav pēc definīcijas nošķirams no kustības, jo tiek skaidrots, atsaucoties uz kustības jēdzienu. Laika būtība ir atkarīga no kustības. Savukārt kustību viņš definē kā īstenotību, proti, potenciālā kā potenciālā īstenotību (*Phys.* III 1, 201a10-12). Kustības definīcijā laiks neparādās, kas liecina, ka kustība ir pēc definīcijas nošķirama no laika un var tikt saprasta arī bez temporālā aspekta. Varētu gan domāt, ka laika definīcija ir cirkulāra, pieņemot, ka kustība nevar tikt domāta bez laika,⁸⁹ t.i., ka laiks parādās kustības definīcijā implicīti; vai arī ka laika definīcijā lietotie jēdzieni 'pirms' un 'pēc' ir temporāli pēc būtības. Tomēr tā ir ļoti nelabvēlīga Aristoteļa teksta interpretācija – nekas neliecina par kustības definīcijas implicītu temporalitāti, kā arī 'pirms' un 'pēc' primāri ir telpā, kā Aristotelis norāda IV 11, 219a15-16, nevis laikā. Turklāt šādi pieņēmumi veido arī pretrunu ar agrāku izteikumu, ka “laiku nenosaka laiks” (IV 11, 218b17). Ja laiks ir gan tas, kas nosaka kustību, gan tas, ko nosaka kustība, tad laiks, kas nosaka kustību, pastarpināti nosaka pats sevi, t.i., laiku, ko nosaka kustība. Šis teikums jau sintaktiski izveidojams, tikai pieņemot it kā divus laikus – kustības noteikto un kustību nosakošo, bet divi laiki ir pretrunā ar laika unikalitātes tēzi – laiks Aristotelim ir viens un universāls. Interpretācija, kas pieņem kustību kā laika noteiktu, padarītu Aristoteļa laika koncepciju ne vien cirkulāru, bet arī pretrunīgu. Ja Aristotelis vēlas izvairīties no argumenta cirkularitātes, jēdzieniskā laika un kustības saistība nevar būt simetriska, t.i., kustības jēdzienam ir jātiek skaidrotam, neizmantojot laiku vai laiciskus jēdzienus. Aristotelis kustību skaidro, atsaucoties uz

⁸⁷ Coope, U. *Time for Aristotle*. P. 42.

⁸⁸ Definīcijas formulējums aizgūts no Korkuma. Skat. Corkum, P. *Ontological Dependence and Grounding in Aristotle*. P. 6.

⁸⁹ Pieņēmumu, ka kustības jēdziens vienmēr ietver gan telpas, gan laika aspektu, Rorks dēvē par “kur-kad teoriju” (*at-at theory*), un uzsver, ka Aristotelis nav šīs teorijas aizstāvis. Roark, T. *Aristotle on Time*. P. 77.

iespējamības un īstenotības nošķirumu – tā ir kādas spējas vai īpašības aktualizēšanās, nevis darbs, kas padarīts kādā laikā.

Esenciālai prioritātei, EP1 formulējumā, ir viens acīmredzams trūkums: nav skaidrs, kā esenciāli ontoloģiska prioritāte atšķiras no definītiskas nošķiramības. Nošķiramība pēc definīcija raksturo konceptuālu nošķiramību, tā paredz, ka viena lieta ir domājama nošķirti no citas. Esenciālai prioritātei, ja to pieņem par ontoloģiskas prioritātes aspektu, vajadzētu aprakstīt attiecības starp objektu būtībām, kas, tiesa, nereti atklājas definīciju salīdzinājumā, tomēr neaprobežojas ar jēdzienu attiecību analīzi. Iespējams arī cits, atzīts esenciālas ontoloģiskās atkarības skaidrojums, kas neuzsver tieši jēdzienisko attiecību, bet gan esenciālo:⁹⁰

(EP2) ja A var būt tas, kas tas ir, neatkarīgi no tā, ka B ir tas, kas tas ir,
un ja B nevar būt tas, kas tas ir, neatkarīgi no tā, ka A ir tas, kas tas ir,
tad A ir ontoloģiski priors B.

Šķiet, ka kustības būtība ir neatkarīga no laika, jo laiks nav kustības esenciāla pazīme, proti, to, kas ir kustība, nenosaka laiks. Bet laiku turpretim par laiku padara kustība – laiks ir skaitlis tikai kustībai tāpēc kustība nosaka, ko nozīmē 'būt laikam'. Jāatceras gan, ka kustība ir esenciāli ontoloģiski neatkarīga tikai tās attiecībās ar laiku. Kustības definīcija veidota, atsaucoties uz substanci, t.i., izmaināmo, tāpēc attiecībā pret substanci kustība nav nošķirama pēc definīcijas un ir pēc būtības atkarīga.

Tomēr esenciāla prioritāte nesniedz pilnīgu laika ontoloģiskās atkarības aprakstu, tas ir tikai viens no aspektiem. Esenciāla prioritāte gan raksturo, kā laiks ir saistīts ar kustību, taču šis apraksts skaidri neuzrāda laika esamības nosacījumus, bet drīzāk raksturo, kādas ir laika un kustības attiecības jau kā esošiem. Turklāt Aristoteļa teiktais 11. nodaļas sākumā paredz, ka laiks bez kustības nav iespējams nekādā veidā, tas nozīmē, ka arī potenciāla laika esamība ir atkarīga no kustības. Tāpēc esenciālais ontoloģiskās atkarības aspekts, lai arī palīdz izprast laika dabu atkarībā no kustības, tomēr neizsmeļ kustības ietekmi uz laika esamību. Ne vien tas, ko nozīmē būt laikam, ir atkarīgs no tā, ko nozīmē būt kustībai, kustības funkcija ir arī pamatojoša, t.i., kustības esamība pamato laika esamību. Kustības pamatojošu prioritāti var skaidrot, atsaucoties uz Aristoteļa esamības hierarhiju. Aristoteļa ontoloģijas pamatā ir substance, visas citas lietas ir esošas tikai pakārtoti substanču esamībai. Vai nu tās tiek teiktas par substancēm, vai arī piemīt substancēm. Kustības esamība ir atkarīga no kustīgās substances, jo kustība ir iekšā kustīgajā lietā kā spēja attiecīgi kustēties. Laiks savukārt ir tieši

⁹⁰ Definīcija – Korkuma. **Corkum, P.** *Ontological Dependence and Grounding in Aristotle*. P. 5. Viņš atsaucas uz Peramaci 2008. gada rakstu, kur substances neatkarība skaidrota kā esenciāla prioritāte. Skat. **Peramatzis, M.** *Aristotle's Notion of Priority in Nature and Substance*. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, vol. 35. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 187-247.

saistīts ar kustību, bet ar substancēm tikai pastarpināti, kā raksta Kūpa: “laika un substances attiecības ir mazāk tiešas.”⁹¹ Tāpēc var teikt, ka kustība ir sekundāri esoša (kustības esamība tieši izriet no substances esamības), bet laiks terciāri esošs (laika esamība pastarpināti izriet no substances esamības).⁹² Laika ontoloģisko statusu tiešā veidā pamato kustības esamība. Pamatojošu prioritāti var definēt šādi:⁹³

(PP) ja A pēc sava ontoloģiskā statusa ir esošs neatkarīgi no tā sasaistes ar B
un ja B pēc sava ontoloģiskā statusa ir esošs tā sasaistes ar A dēļ,
tad A ir pamatojoši priors B.

Kustības esamību pamato substances, nevis laika esamība, proti, kustība ir esoša tikai tad un tieši tāpēc, ka pastāv kāda substance, kurā jau ir šī kustība potenciāli. Piemēram, ripošanas esamību pamato tas, ka pastāv ripojoši objekti, bet skriešanas esamību pamato tas, ka ir kāds, kas spējīgs skriet, un tikai skrējēja dēļ ir iespējama skriešana. Laika ontoloģiskais statuss savukārt ir kustības esamības pamatots. Analogiski substances un kustības attiecībām,⁹⁴ laika, kas ir kustības atribūts, ontoloģisko statusu pamato tā saistība ar kustību. Laika ontoloģiskais statuss ir tieši atkarīgs no kustības un pastarpināti no substances, bet kustības esamību nosaka tikai tās saistība ar substanci. Ja nav kustīgās lietas, tad nav arī kustības, turklāt nav tieši tādēļ, ka nav kustīgās lietas, tāpat arī, ja nav kustības, nav arī laika, turklāt nav tādēļ, ka nav kustības, kam piemīt laiks. Kustības esamību nepamato laika esamība, tā var būt indikators, kas norāda uz kustību, taču nevar to pamatot, jo laiks pats ir kustības pamatots. Laiks, kustības pastarpinājumā, ir piesaistīts substancei, kas vienīgā ir pati par sevi un pamatojoši neatkarīga. Tā kā substanču esamība pamato visu citu lietu esamību, tā pamato arī laika esamību, taču tikai kustības pastarpinājumā, tāpēc tiešā veidā tā ir kustība, kas pamato laika esamību.

Komentējošajā literatūrā, apspriežot laika un kustības ontoloģiskās attiecības, centrāls ir tieši eksistenciālās prioritātes aspekts. Laika esenciāla un pamatojoša atkarība no kustības gan dažreiz tiek pieminēta, taču tā netiek izvērsti skaidrota, kā arī netiek saukta par

⁹¹ Coope, U. *Time for Aristotle*. P. 42.

⁹² Aristotelis neapraksta esamības hierarhijas struktūru, taču ievieš principu: “primāru lietu atribūti tiek saukti par primāriem.” (*Meta*. 1018b37-38) Pēc šī principa kustība (substances atribūts) ir primāra laikam (kustības atribūtam). Tā kā substances esamība ir primāra, tad kustības esamība ir sekundāra un laika – terciāra.

⁹³ Korkums eksplīcīti nedefinē pamatojošo prioritāti. Taču manis piedāvātā definīcija izriet no Korkuma piedāvātās definīcijas pamatojošai nošķiramībai (Skat. **Corkum, P.** *Ontological Dependence and Grounding in Aristotle*. P. 8.) un viņa aizstāvētās asimetrijas jeb primaritātes tēzes (Skat. *Ibid.* P. 3.)

⁹⁴ Šāda analogija gan nav viennozīmīgi jāpieņem kā neproblemātiska. Kūpa, piemēram, pieņem, ka “laiks ir esenciāli piesaistīts kustībai vispārīgi, nevis kādai atsevišķai kustībai.” (**Coope, U.** *Op.cit.* P. 39.) Ja kustību un laiku pieņem kā universālijas nevis partikulārijas, tad, iespējams, laika un kustības attiecības tikai metaforiski var saukt par analogām substances un tās kustības attiecībām. Tomēr, tā kā analogiski tiek pieņemta tikai attiecība, nevis kādas īpašības un pamatojošā prioritāte ir relacionāli definēta, nepiesaistot to partikulārijām, analogija nešķiet nepamatota. Aristotelis “Fizikā” runā par laiku kā kustības atribūtu (223a27) vai kaut ko kustībai piederošu (219a8-9).

ontoloģisku saistību, nošķirot esenciālu un pamatojošu prioritāti no ontoloģiskas prioritātes. Tomēr, tā kā komentētāju aprakstītās attiecības pēc definīcijas atbilst esenciālai un pamatojošai prioritātei, man šķiet nepamatoti tās izslēgt no ontoloģisko laika un kustības attiecību apraksta. Turklāt esenciāla un pamatojoša kustības prioritāte izšķir atsevišķus un interesantus aspektus saistībā ar laika ontoloģisko atkarību no kustības, kas citādi paliktu neizteikti, sniedzot nepilnīgu ontoloģisko saistību aprakstu. Tomēr jāpiekrīt, ka eksistenciālais kustības ontoloģiskās prioritātes aspekts tiešām varētu būt visinteresantākais un, iespējams, arī nozīmīgākais Aristoteļa laika koncepcijas kontekstā. Eksistenciālo prioritāti var definēt šādi:⁹⁵

(XP) ja A var eksistēt bez B,
un ja B nevar eksistēt bez A,
tad A ir eksistenciāli priors B.

Lai pamatotu kustības eksistenciālu primaritāti laika un kustības attiecībās, ir jāpamato divas premisas: pirmkārt, kustība var pastāvēt bez laika; otrkārt, laiks nevar pastāvēt bez kustības. Skaidrojošajā literatūrā nav vienprātības par to, vai Aristotelis raksturo laika un kustības ontoloģiskās attiecības tieši šādi, īpaši pretrunīga ir attieksme pret pirmo konjunktīvu. Nav gluži skaidrs, vai Aristotelis pieņem, ka kustība var pastāvēt bez laika. Urzula Kūpa atzīmē, ka kustība nevar pastāvēt bez laika,⁹⁶ lai arī atzīst asimetriju cita veida kustības un laika attiecībās, kā pamatojošās un esenciālās.⁹⁷ Kustība nav primāra laikam eksistenciālā nozīmē, jo neizpilda primaritātes kritēriju: kustība nekad nevar eksistēt, ja nav laika, tāpat kā laiks nevar eksistēt, ja nav kustības. Kustības ontoloģisku prioritāti Kūpas interpretācijā nodrošina citi apsvērumi – esenciāla un pamatojoša prioritāte –, kas, pēc Kūpas domām, skaidro arī Aristoteļa izteikumus par eksistenciālu kustības prioritāti laikam. Tonijs Rorks iebilst Kūpai, ka Aristotelis ne tikai nekur neapgalvo, ka nav kustības bez laika, bet arī “noliedz izteikumu, ka nav iespējams, ka kustība pastāv bez laika [“Fizikas”] IV 14.”⁹⁸ Teksta vieta, uz ko atsaucas Rorks ir 223a21-28.⁹⁹ Taču šajā fragmentā Aristotelis nenoliedz, ka kustība bez laika

⁹⁵ Līdzīgi kā pamatojošās prioritātes gadījumā, mana definīcija atbilst Korkuma piedāvātajai pamatojošās nošķiramības definīcijai (Skat. **Corkum, P.** *Ontological Dependence and Grounding in Aristotle*. P. 4.) apvienojumā ar asimetrijas tēzi (Skat. *Ibid.* P. 3.)

⁹⁶ Kūpa atsaucas uz fragmentu 222b30-31: “katra kustība un viss, kas kustas, ir laikā.” Tomēr šķiet, ka šī fragmenta nozīme nav skaidra. Šajā vietā Aristotelis runā par dažādiem kustību veidiem, un viņa teiktais ir vērstis nevis uz to, lai norādītu uz iespējamu kustības atkarību no laika, bet gan uz to, ka laiks ir vienādi saistīts ar visa veida kustībām.

⁹⁷ **Coope, U.** *Time for Aristotle*. P. 43.

⁹⁸ **Roark, T.** *Aristotle on Time*. P. 50.

⁹⁹ Šajā fragmentā Aristotelis kondicionālformā visai mīklaini apgalvo, ka “nav iespējams būt laikam, ja vien nav dvēseles, bet tikai tam, kā atribūts ir laiks, t.i., ja kustība var pastāvēt bez dvēseles.” (223a26-28) Es izmantoju Hārdija un Gaija tulkojumu. Hasiņa tulkojumā šis fragments izskatās vēl nesaprotamāk: “nav iespējams, ka būtu jābūt laikam, ja nav dvēseles, izņemot, ka varētu būt tas X, kas ir laiks, vienalga kāds X to padara par to, kas tas ir, kā piemēram, ja ir iespējams, ka ir kustība bez dvēseles.”

nav iespējama, viņš vispār neproblematizē laika un kustības attiecības, bet gan pievēršas laika un dvēseles attiecībām. Tātad nav skaidrs, vai kustība ir eksistenciāli nošķirama no laika, un līdz ar to var tikt saukta par primāru. Rorka interpretācijā kustības eksistenciālā primaritāte un neatkarība no kustības ir skaidrāk pamatota. Rorka skaidrojums paredz, ka kustība nekad nevar tikt uztverta, ja nav laika, tāpēc mums nevarētu būt zināšanas par kustību, kas pastāv bez laika,¹⁰⁰ bet tas nenozīmē, ka kustība nevarētu pastāvēt bez laika. Aristoteļa kustības koncepcijā nekas neliecina par kustības esenciālu uztveramību, bet, ja kustība varētu pastāvēt neuztverta, tad tā varētu pastāvēt arī bez laika aktuālas esamības, kas nozīmē, ka kustība ir nošķirama no laika. Tomēr jāatceras, ka Aristotelis nepieņem šādas situācijas iespējamību, proti, rakstot par kustības pastāvēšanu bez laika, Aristotelis nevis apraksta kādu hipotētisku situāciju, bet gan ilustrē konceptuālu, eksistenciālu nošķiramību.

Otru konjunkcijas daļu pamato Aristotelis pats, bet šis pamatojums nav vienkāršs vai pašsaprotams un var tikt saprasts dažādi: laiks ir atkarīgs no kustības, taču šīs atkarības pamatojums ir neskaidrs. Laika atkarību no kustības Aristotelis pamato ar to, ka laiks un kustība vienmēr tiek uztverti kopā, tātad viņa sniegtais pamatojums ir nevis ontoloģisks, bet gan epistemoloģisks, t.i., balstīts novērojumos par laika un kustības vienlaicīgu uztveri. Šādā pamatojumā neskaidra ir ne tikai pāreja no novērojumiem uz slēdzieniem par laika dabu, bet arī viena veida atkarības izrietēšana no cita veida atkarības: asimetriskā laika ontoloģiskā atkarība no kustības tiek pamatota ar simetrisku laika un kustības savstarpēju epistemoloģisko atkarību.

2.3. Laika epistemoloģiskā atkarība no kustības

Aristotelis apraksta kustības un laika uztveri kā vienmēr kopā pastāvošu, neatkarīgi no tā, kāda kustība tiek uztverta un kādā veidā.¹⁰¹ Ja tiek uztverts laiks, tiek uztverta kustība; ja tiek uztverta kustība, tiek uztverts laiks – viena uztveršana uzreiz liecina arī par otra uztveršanu. Aprakstītās laika un kustības attiecības ir tas, ko var saukt par epistemoloģisko laika un kustības attiecību simetriju. Epistemoloģisko tāpēc, ka tiek aprakstīta laika un kustības apzināšanās, stāvoklis, kurā uztvērējam rodas zināšana par laika esamību atkarībā no tā, vai tiek vai netiek uztverta kustība, un otrādi – par kustības esamību atkarībā no laika uztveršanas. Epistemoloģiski laika un kustības atkarība ir abpusēja, simetriska – laiks ir saistīts ar kustību tādā pašā veidā kā kustība ar laiku. Tomēr laika ontoloģijas sakarā

¹⁰⁰ Rorka pieņem laiku par kustības uzskatāmu īpašo pazīmi. **Rork, T.** *Op. cit.* P. 241. Kustība nekad nevar tikt uztverta kā kustība, ja nav laika, kas tiek uztverts līdz ar kustību.

¹⁰¹ Aristotelis min arī izmaiņas dvēselē kā kustību, kā uztveršana ir pietiekams nosacījums, lai tiktu uztverts arī laiks (skat. *Phys.* IV 11, 219a4-6).

epistemoloģiskā laika atkarība no kustības ir svarīga galvenokārt kā asimetriskās ontoloģiskās atkarības pamatojums. Aristotelis “Fizikā” pamato ontoloģisko laika atkarību no kustības, atsaucoties uz novērojumiem par laika un kustības uztveri, ko viņš apraksta IV grāmatas 11. nodaļas sākumā. Taču Aristotelis nav pietiekami paskaidrojis pāreju no atsevišķajiem, empīriskajiem pierādījumiem (proti, spriedumiem par laika un kustības vienlaicīgu uztveršanu) uz vispārīgajiem, šķiet, ontoloģiskajiem secinājumiem (t.i., ka laiks nevar pastāvēt bez kustības), tāpēc izveidojušās vairākas interpretācijas ievirzes, ko iezīmē verifikacionistu, ouveniešu jeb Kūpas, kā arī Kūpas pieeju kritiski izvērtējošais Rorka lasījums. Lai arī skaidrojumi ir dažādi, tie visi pieņem ontoloģisko atkarību kā eksistences atkarību un pamato to, atsaucoties uz Aristoteļa novērojumiem par laika un kustības uztveri: viņu mērķis ir uzrādīt un pamatot, ka laiks nevar eksistēt bez kustības,¹⁰² pamatojot, kā šis Aristoteļa spriedums izriet no tā, ka laika apzināšanās notiek vienmēr kopā ar kustības apzināšanos. Aristotelis raksta: “nav tiesa arī, ka laiks var pastāvēt bez kustības, jo” (218b21) un piedāvā argumentu, kas vienkāršotā formā var tikt rekonstruēts kā divi saistīti argumenti:¹⁰³

Arguments A

p1: ja mēs nespējam noteikt divus dažādus 'tagad', tad mēs nedomājam, ka ir pagājis laiks (218b29)

p2: ja mēs neuztveram, ka ir notikusi kustība, tad mēs nespējam noteikt divus dažādus 'tagad'¹⁰⁴ (atsaucoties uz tālāku vietu tekstā 219a22-30)

sec: ja mēs neuztveram, ka ir notikusi kustība, tad mēs nedomājam, ka ir pagājis laiks (no p1 un p2, kā arī 218b29-32 un atkārtoti 219a7-8)

Arguments B:

p1: ja mēs neuztveram, ka ir notikusi kustība, tad mēs nedomājam, ka ir pagājis laiks (218b29-32 un atkārtoti 219a7-8)

¹⁰² Kustība šeit domāta nevis kā kāda atsevišķa kustība, bet gan kustība vispārīgi, visos veidos. Arī miera stāvoklis ir uztverams un laicisks.

¹⁰³ Es sekoju Hasijsa piedāvātajai rekonstrukcijai, kas, manuprāt, vislabāk atbilst Aristoteļa tekstam un tā secībai. Tomēr šī rekonstrukcija nav nevainojama – Hasijs fragmentu analizē aprakstoši, izvairoties veidot strukturētu argumentāciju un neizvērsot implicīto premisu pamatojumu. Turklāt Hasijs 11. nodaļas sākumu uztver kā ievadvārdus, kur Aristotelis joprojām izvairās “piesaistīt sevi kādai konkrētai laika teorijai.” (Hussey, E. *Aristotle's Physics Books III and IV*. P. 142.)

¹⁰⁴ Premisas Ap1 un Ap2 ir pārfrāzētas, lai labāk ilustrētu argumentācijas secīgumu, izvairoties no 'tad un tikai tad' formulējuma, kas nav skaidri saprotams un tik labi neiekļaujas tik labi pārējā argumentā. Precīzāks Hasijsa komentāra tulkojums būtu “Mēs domājam, ka starp diviem 'tagad' ir pagājis laiks tad un tikai tad, ja mēs varam nošķirt šos divus 'tagad', un to mēs varam tad un tikai tad, ja mēs uztveram, ka starp tiem ir notikusi kustība.” Šādi formulētai premisai būtu nepieciešami vēl papildus skaidrojumi, lai pamatotu argumenta izrietēšanu (Hussey, E. *Aristotle's Physics Books III and IV*. P. 142.)

p2: ja mēs uztveram, ka ir notikusi kustība, tad mēs domājam, ka ir pagājis laiks (218b32-33 un atkārtoti 219a3-6)

sec: laiks nevar būt pagājis, ja nav kustības¹⁰⁵ (no p2)

Arguments A šķiet nopamatots un pietiekams, ja pieņem premisas par patiesām. Arguments B savukārt šķiet visai savāds – tam piemīt viena lielāka un viena mazāka problēma.

Lielākā problēma ir neizrietēšana. Premisas nav pietiekamas, lai varētu izdarīt nepieciešamo secinājumu. Premisas apraksta laiku un kustību no epistemoloģiska skatpunkta, apraksta, kā tie atklājas uztverē. Bet secinājumi tiek veikti jau ontoloģiski, apgalvojot, ka mēs ne tikai domājam, ka laika nav, bet laika patiesām nav. Ir trīs veidu lasījumi – verifikacionistu, ouveniešu (Kūpas) un Rorka lasījums –, kas piedāvā atšķirīgus risinājumus, lai padarītu Aristoteļa argumentu validu.

Verifikacionisti, par piemēru ņemot Hasiju, uz ko atsaucos, veidojot tieši šādu argumentu rekonstrukciju, šo problēmu risina, pievienojot jaunu – verificējošu – premisu: viss laiks, kas ir pagājis, ir uztverams. Hasijs neizskaidro, kāpēc uzskata, ka tieši šāda premisa ir nepieciešama, lai atzītu argumentu par validu, tomēr to varētu pamatot ar efektivitātes principu – pievienot iespējami maz ārēju premisu, lai panāktu argumenta izrietēšanu. Viņš arī norāda, kur Aristoteļa tekstā ir fragments, kas “varētu būt mēģinājums nodrošināt trūkstošo premisu”¹⁰⁶ – 223a16-29. Atsaucoties uz Aristoteļa piedāvāto definīciju “laiks ir kustības skaitlis attiecībā pret 'pirms' un 'pēc’” (219b1-2) un izpratni par skaitīšanas nepieciešamību laika pastāvēšanai,¹⁰⁷ Hasijs secina, ka Aristotelis, ļoti iespējams, uzskatīja, ka laiks ir esenciāli uztverams, t.i., ka viss laiks ir uztverams.¹⁰⁸

Cita problēma, kas raksturīga tieši Hasija interpretācijai, ir premisas Bp2 atmešana, jo tā nav nepieciešama argumenta validitātei. Tas nozīmē, ka Aristoteļa teiktais tiek atzīts par lieku, pakļaujot Aristoteļa tekstu interpretācijas vajadzībām. Kūpas ouvinistiskais lasījums izvairās no šīs problēmas, uzsverot Aristoteļa epistemoloģisko novērojumu simetriskumu: 11. nodaļas sākumā Aristotelis ne tikai apgalvo, ka mēs domājam, ka ir pagājis laiks tikai tad, ja uztveram kustību, bet arī, ka mēs domājam, ka ir notikusi kustība, tikai tad, ja uztveram laiku.¹⁰⁹ “Abi izteikumi kopā ir pamats pieņēmumam, ka laiks ir vai nu kustības veids, vai

¹⁰⁵ Hasijs nenorāda tiešu atsauci, kur Aristotelis šo secina, tomēr visatbilstošākais fragments šķiet 218b34.

¹⁰⁶ Hussey, E. *Aristotle's Physics Books III and IV*. P. 142.

¹⁰⁷ Laiks kā skaitlis rodas no skaitīšanas. Ja nav skaitāmā objekta, to saskaitīt nav iespējams, un laiks kā skaitlis nevar būt.

¹⁰⁸ *Ibid.* P. 142.

¹⁰⁹ 218b32-33, 219a3-6 ir fragmenti, uz ko atsaucas Kūpa. Nešķiet, ka Kūpas šo fragmentu interpretācija, ir

kaut kas ļoti cieši saistīts ar kustību,”¹¹⁰ taču Hasija interpretācijā novērojumi, kas liecina par kustības atkarību no laika, tiek atmesti vai pārformulēti, lai apliecinātu laika atkarību no kustības. Fragmenti IV 11, 218b32-33 un 219a3-6, kas Hasija interpretācijā ir pozitīvs formulējums laika atkarībai no kustības un pamato lieko premisu Bp2, Kūpas interpretācijā liecina par kustības atkarību no laika.

Argumenta B neizrietēšanu Kūpa risina atšķirīgi no tradicionāli pieņemtās verifikacionisma metodes, ieviešot citu metodoloģisko principu¹¹¹ – Kūpas argumentācijas pamatā ir ouvenisma princips, ka, ja kāds vispāratzīts uzskats ir kāda ikdienišķa sprieduma pamatā un šī saistība var tikt pamatota, tad šis vispāratzītais uzskats ir *prima facie* atzīstams par patiesu.¹¹² Kūpa, saskaņā ar ouvenisma principu, analizē Aristoteļa argumentāciju kā divdaļīgu, t.i., tādu, ko veido divu veidu izteikumi – pieredzes spriedumi un uzskati –, un ko skaidro to mijiedarbība. Spriedumi ir izteikumi par pasauli un pieredzēto, empīrisku pārdzīvojumu apraksti. Uzskati ir neeksplicētā spriedumu bāze, kas veido mūsu izpratni un strukturē pieredzi. Spriedumi liecina par uzskatiem, kas ir to pamatā, – spriedumi tos iemieso.¹¹³ Spriedums, kas formulēts Bp1 un fragmentos 218b29-32 un 219a7-8, iemieso vispāratzītu uzskatu,¹¹⁴ ka nav laika bez kustības. Savukārt Bp2 (fragmenti 218b32-33 un 219a3-6) ir ikdienišķs spriedums, kas iemieso uzskatu, ka nav kustības bez laika. Tā kā šie uzskati ir iemiesoti ikdienišķos spriedumos, tie ir *prima facie* patiesi: nav laika bez kustības un nav kustības bez laika.

Rorka lasījums, kas ir visnesenākais no trim aplūkotajiem, piedāvā citu Aristoteļa

gluži pamatota. Aristotelis te eksplicīti nerunā par kustības atkarību no laika. Fragments (219a7-8) man šķiet tiešāks un tāpēc labāk piemērots Kūpas mērķiem: “ja domā, ka ir pagājis laiks, šķiet, ka ir notikusi arī kāda kustība.” Tomēr var saprast, kāpēc Kūpa izvairījies no šī fragmenta, tas vedinātu uz to, ka Kūpa apgalvo, ka kustība nav iespējama bez laika, kaut arī Aristotelis nekur uz to nenorāda, bet uz laika atkarību no kustības norāda vairākkārt. Līdzīgu kritiku Kūpas argumentācijai izvirza Rorks: “ja Aristotelis būtu kaut vai provizoriski pieņēmis, ka nav kustības bez laika, būtu gaidāms, ka viņš to piemin.” (Roark, T. *Aristotle on Time*. P. 50).

¹¹⁰ Coope, U. *Time for Aristotle*. P. 41.

¹¹¹ Kūpas ieviestais metodoloģiskais princips aizgūts no Ouvena raksta “Tithenai ta phainomena” (Owen, G. E. L. *Tithenai ta phainomena*. // *Articles on Aristotle*, Vol. 1, London: Duckworth, 1975. P. 113-126), kur Ouvens aprakstījis trīs situācijas, kurās Aristotelis izmanto šo metodoloģisko principu: 1) balstoties empīriskos novērojumus; 2) atsaucoties uz to, kam tic vairākums cilvēku; 3) pārdomājot kāda svarīga jēdziena vēsturisko lietojumu. Turklāt līdzīgu principu apraksta arī Aristotelis “Nikomaha ētikā” - Kūpa norāda uz III 5. nodaļu (Coope U. *Op. cit.* P. 38). Kūpa uzskata, ka 11. nodaļas sākumā Aristotelis, atsaucoties uz to, kam tic vairākums cilvēku, pieņem, ka laiks ir cieši saistīts ar kustību (*Ibid.*). Tāpēc arī Kūpas lasījums tiek saukts par ouvenisma lasījumu.

¹¹² *Ibid.* P. 38.

¹¹³ Kūpa raksta par iemiesotiem uzskatiem ('beliefs that lie behind' (*Ibid.* P. 38, n. 17)), kam atbilst Rorka 'embodied belief' (Roark, T. *Aristotle on Time*. P. 51). 'Iemiesots uzskats' ir vispāratzīts uzskats, kas ir kāda ikdienišķa sprieduma pamatā. Turklāt, kā norāda Rorks, iemiesotajam uzskatam ir jābūt pietiekamam ikdienišķā sprieduma pamatojumam. Skat. Roark, T. *Why Aristotle Says That There Is No Time without Change*. // *Apeiron*, vol. 37, Berlin: De Gruyter, 2004. P. 234-235.

¹¹⁴ Uz to Aristotelis norāda, lietojot vietniekvārdu 'mēs', kas, tā kā tam nav kāda specifiska denotāta, apzīmē cilvēci vispārīgi, ar vienotu uztveres struktūru.

argumenta pamatojumu. Rorks gan atzīst verifikacionistu pieeju un arī savu interpretāciju uzskata par verifikacionistiem simpatisējošu,¹¹⁵ tomēr tā nav tradicionāli verifikacionistiska – līdzība ar verifikacionistiem drīzāk atklājas, pretstatot to Kūpas lasījumam. Kūpas pieeju Rorks noraida gan kā nepamatotu, gan nefunkcionālu.¹¹⁶ Kūpas izdarītie secinājumi, ka nav laika bez kustības, joprojām ir epistemoloģiski – tie apraksta laika un kustības attiecības uztverē –, un nevar būt ontoloģiskās atkarības pamatojums.

Rorks piedāvā Argumentu B skatīt kā plašāka argumenta daļu, savienojot to ar Aristoteļa 10. nodaļā sniegto tēzi, ka laiks un kustība nav identiski (218b18). Tas, ka laiks vienmēr tiek uztverts tikai kopā ar kustību (Bp1, Bp2), liecina, ka laiks ir vai nu identisks ar kustību, vai arī kaut kas tai cieši piesaistīts. Tā kā tie nav identiski, tad laiks ir specifiskā veidā piesaistīts kustībai – laiks ir kustības uzskatāmā īpašā pazīme. Fragmentā 219a8-9, uz ko atsaucas Rorks, ieviešot uzskatāmās īpašās pazīmes jēdzienu, Aristotelis pats nelieto šādu jēdzienu un raksturo laiku kā 'kaut ko kustībai piederošu', kā Hārdija un Gaija tulkojumā, vai 'kustības kaut ko', kā Kūpas interpretācijā, vai 'kustības aspektu', kā Hasija tulkojumā. Rorks uzskata, ka tikai uzskatāmā īpašā pazīme ir attiecība, kas var būt šis 'kustības kaut kas', ja tam vienmēr jābūt uztvertam kopā ar kustību. Uzskatāmo īpašo pazīmi viņš definē šādi:

(UĪP) Visiem uztveramo objektu tipiem $\langle \Phi, \Psi \rangle$, Φ ir Ψ uzskatāmā īpašā pazīme tad un tikai tad, ja katram atsevišķajam Ψ (un nekam citam, izņemot saistības ar Ψ dēļ) atbilst kāds atsevišķais Φ kā viena no pazīmēm, un katram uztvērējam z , z nevar uztvert atsevišķo Ψ kā Ψ , neuztverot tā atsevišķo Φ .¹¹⁷

Rorks uzskata, ka argumentā B Aristotelis lieto jēdzienus 'laiks' un 'kustība' kā tipus.¹¹⁸ Aristotelim nepieciešams aprakstīt nevis kāda atsevišķa laika un atsevišķas kustības attiecības, bet gan kustības un laika vispārīgi, lai pamatotu spriedumu, ka mēs uztveram laiku tad un tikai tad, kad uztveram kustību.¹¹⁹ Kustība tātad ir tāds tips, kas, lai arī kas to uztvertu, vienmēr kā tāds tiek uztverts līdz ar laiku. Savukārt laiks ir tāds tips, kas var piemist tikai

¹¹⁵ Roark, T. *Ibid.* P. 236.

¹¹⁶ Viņš norāda, ka iemiesots uzskats vien, t.i., bez kāda empīriskā novērojuma, nevar pamatot spriedumu, un saskata cirkularitāti Kūpas argumentācijā: “mēs uzskatām, ka ir pagājis laiks pa daļai tāpēc, ka uzskatām, ka ir notikusi kustība, un mēs uzskatām, ka ir notikusi kustība pa daļai tāpēc, ka mēs uzskatām, ka ir pagājis laiks.” (*Ibid.* P. 235.) Iespējams gan, ka Kūpas interpretāciju Rorks skaidro nelabvēlīgi, jo Kūpa pati nekur eksplīcīti nenoliedz novērojumu nozīmi spriedumu izdarīšanā, nedz arī uzsver, ka uzskati, kas iemiesoti spriedumos, ir pamatojums šādu spriedumu izdarīšanai, kā to dara Rorks.

¹¹⁷ *Ibid.* P. 241.

¹¹⁸ *Ibid.* P. 240. Tas saskan arī ar to, ko Aristotelis saka tālāk tekstā: “Un tātad tas [laiks] ir vienkārši nepārtrauktas kustības skaitlis, nevis kāda atsevišķa tās [kustības] veida.” (223a32-33)

¹¹⁹ Rorks, atsaucoties uz Aristoteli, min ļoti labu piemēru: krāsa ir virsmas uzskatāmā īpašā pazīme. Katrai virsmai ir kāda krāsa un, lai virsmu uztvertu pilnībā, tā ir jāuztver kā iekrāsota, to redzot. Arī citas lietas (piemēram, galds) var būt iekrāsotas, tomēr tās mēs saucam par iekrāsotām tikai tāpēc, ka tām ir iekrāsota virsma. *Ibid.* P. 241.

kustībai, un tātad nevar pastāvēt bez tās. Ja laiks piemīt kaut kam, kas nav no atbilstošā objektu tipa, proti, kas nav kustība, tad tikai tādēļ, ka minētais kaut kas ir cieši saistīts ar kādu kustību. Tātad laiks kā kustības uzskatāmā īpašā pazīme nevar pastāvēt bez kustības, kā pazīme tā ir, bet kustība nekad nevar tikt uztverta bez laika.

Pētnieciskajā literatūrā mūsdienās ir vienprātība, ka laiks Aristotelim ir atkarīgs no kustības gan epistemoloģiski, gan ontoloģiski. Kustības atkarība no laika nav tik viennozīmīgs jautājums. Verifikacionistu lasījums skaidro laiku kā atkarīgu no kustības gan ontoloģiski, gan epistemoloģiski, īpaši nepievēršoties kustības atkarībai no laika. Šāds uzsvars liecina par asimetrisku atkarību: kustība nav atkarīga no laika ne ontoloģiski, ne epistemoloģiski. Kūpas interpretācijā uztvertas kustības atkarība no laika ir vienlīdz svarīga uztverta laika atkarībai no kustības, no kā izriet arī ontoloģiska simetrija, ko Kūpa gan noliedz.¹²⁰ Rorka skaidrojums arī uzrāda simetriskas laika un kustības attiecības uztverē, taču atkarības veids ir citāds – laiks ir kustības pazīme, kustība var pastāvēt arī bez tā, bet nevar tikt uztverta kā tāda. Līdz ar to kustības atkarība no laika atšķiras no laika atkarības no kustības un nenorāda uz ontoloģisku atkarību. Tomēr visas interpretācijas vieno, tas, ka uzsvars tiek likts uz eksistenciālo ontoloģiskās atkarības aspektu, proti, viņi pieņem, ka ontoloģiska atkarība, kas pastāv starp laiku un kustību, formulējama, kā 'ja neeksistē kustība, tad neeksistē laiks', tā reducējot ontoloģiskās laika atkarības no kustības dažādās šķautnes uz vienu šīs saistības aspektu.

Lai gan Aristotelis laika ontoloģisko atkarību no kustības pamato, atsaucoties uz to, kā laiks tiek vienmēr uztverts kopā ar kustību, šī saistība, šķiet, ir iecerēta kā ontoloģiska, nevis epistemoloģiska saistība, kas skaidro laika un kustības attiecības arī šķirti no uztveres. Lai gan verifikacionistu pieņēmums par laika esenciālu uztveramību ir pamatojams, tomēr 11. nodaļas sākumā Aristotelis vēl neko tādu nesaka – laika esenciāla uztveramība izriet no laika definīcijas, ko savukārt pamato laika ontoloģiskā atkarība no kustības, tāpēc šāda 14. nodaļas fragmenta attiecināšana uz 11. nodaļas sākuma argumentu padarītu Aristoteļa teikto cirkulāru.¹²¹ Kūpas skaidrojums savukārt noliedz pieņēmumu, ka Aristotelis 11. nodaļas sākumā pieņem laiku kā esenciāli uztveramu.¹²² Kūpa nošķir laika un kustības ontoloģiskās un epistemoloģiskās attiecības. Lai arī tās ir saistītas, tomēr nošķiramas un pēc dabas

¹²⁰ Kūpa noraida ontoloģisku simetriju, taču to viņa dara visai vāji. No viņas piedāvātās "Fizikas" IV grāmatas 11. nodaļas sākuma interpretācijas izriet, ka kustība ir vienlīdz atkarīga no laika kā laiks no kustības, tātad kustība nav nošķirama no laika un nav uzskatāma par eksistenciāli prioritāru (var runāt par līdzatkarību, kas vieno kustību un laiku, atsaucoties uz to saistību ar substancēm, bet ne par laika prioritāti pār kustību). Viņa kustības ontoloģisku atkarību no laika noraida, atsaucoties uz esenciālu un pamatojošu ontoloģiskās atkarības skaidrojumu, izmantojot tos kā argumentus, lai atspēkotu simetriju. Taču kustības ontoloģiskas neatkarības eksistenciālo aspektu Kūpa atsevišķi nepierāda.

¹²¹ Līdzīgu kritiku verifikacionistiem izvirza Kūpa. Skat. **Coope, U.** *Time for Aristotle*. P. 40-41.

¹²² Lai gan pēcāk Kūpa pati aizstāv laika uztveramības tēzi, tas notiek citā kontekstā un neizraisa cirkularitāti kā verifikacionistu interpretācija. Skat. *Ibid.* P. 169-171.

atšķirīgas. Tomēr, tā kā Kūpas interpretācija skaidri nepamato kustības eksistenciālu neatkarību no laika, no Kūpas teiktā varētu izrietēt arī pieņēmums, ka kustība nevar būt bez laika. Tiesa, kustība ir esenciāli un pamatojoši primāra, tāpēc arī ontoloģiski, lai arī ne eksistenciāli, kustība ir primāra laikam. Savukārt Rorka interpretācija, kas radniecīga verifikacionistiem, arī paredz, ka laiks ir esenciāli uztverams, proti, tā kā laiks ir kustības uzskatāmā īpašā pazīme, tā esamība ir atkarīga no kustības uztveres, kas paredz arī vienlaicīgu laika uztveri. Tomēr Rorka interpretācija būtiski atšķiras no verifikacionistu skaidrojuma ne vien metodoloģiskā ziņā, bet arī saturiski: laiks ir kustības uztveres rezultāts. Kustība, ja tā var pastāvēt arī neuzverta,¹²³ varētu pastāvēt arī bez laika aktuālas esamības. Tas gan nenozīmē, ka laika nebūtu nekādā veidā. Laiks kā kustības skaitlis, kvantitatīvs atribūts potenciāli vienmēr ir kustībā.¹²⁴ Pieņemot, ka Aristotelis postulē ne vien epistemoloģisku, bet arī ontoloģisku kustības primaritāti laikam, var secināt, ka kustības esamība ir nepieciešams laika esamības nosacījums, tomēr, pieņemot Aristoteļa tēzi, ka laiks ir kustības atribūts, tātad vienmēr kaut kādā veidā jau ir kustībā, jāsecina, ka kustība vienmēr ir kopā ar un satur laiku kā potencialitāti. Kustības aktuāla esamība ir laika potenciālas esamības nosacījums.

¹²³ Daži Rorka izteikumi liecina, ka Rorks pieņēma arī neuzvertas kustības esamību kā iespējamu. (Skat., piem., **Roark, T.** *Time for Aristotle*. P. 50.) No tā izriet, ka kustība iespējama arī bez laika, ja tā netiek uztverta. Šāds pieņēmums nav pašsaprotams, bet Rorks to izvērsti neskaidro.

¹²⁴ Tonija Rorka hilomorfiskā laika koncepcija paredz līdzīgu nošķirumu. Viņš pieņem kustību par laika matēriju un uztveri par laika formu. Tā kā matēriju Aristotelis parasti saista ar potencialitāti, bet formu ar aktualitāti, tad kustības esamība nodrošina laika potenciālu esamību, bet uztvere – laika aktuālu esamību. Skat. *Ibid.* P. 50.

3. Laika atkarība no dvēseles

3.1. Aristoteļa dvēseles koncepcija īsumā

Darba “Par dvēseli” II grāmatas sākumā Aristotelis izvirza dvēseles definīciju trīs formulējumos, kas katrs apraksta citu dvēseles iezīmi. Pirmkārt, “dvēsele ir substance kā dabiska ķermeņa, kam potenciāli piemīt dzīvība, forma.” (DA II 1, 412a19-21) Aristotelis domā substanci trīs nozīmēs: kā formu, kā matēriju un kā abu salikumu – hilomorfo vienību. (Meta. VII 3, 1029a2-4) Dvēsele ir substance pirmajā nozīmē, kā forma. Jebkuru dzīvību (hilomorfo vienību) veido potenciāli dzīvais ķermenis (matērija) un dvēsele (forma). Par šādu nošķirumu gan var tikai domāt – īstenotībā forma un matērija ir sajūgti hilomorfajā vienībā un neatdalāmi. Paradigmātisks piemērs hilomorfismam ir bronzas statuja, ko Aristotelis ievieš “Fizikas” II grāmatas 3. nodaļā, skaidrojot četrus dabiskos cēloņus – materiālo, formālo, darbīgo un finālo. Bronzas statuju veido bronza (matērija) un veidols (forma). Tomēr dvēseles kontekstā jo īpaši jāuzsver, ka forma nav ģeometriskā figūra vai veidols, bet gan tiek funkcionāli noteikta – dvēsele ir nevis ķermeņa struktūra kā režģis, ko uzliek matērijai, bet gan tās funkcionāls organizācijas princips. Forma ir pirmēja matērijai, tā nosaka matēriju atbilstoši funkcijai.

Otrkārt, “dvēsele ir pirmā īstenotība tādām dabiskām ķermenim, kam potenciāli piemīt dzīvība.” (DA II 1, 412a27) Aristotelim īstenotība var būt vai nu kādas spējas piemēšana (eksistences nozīmē) vai kādas spējas lietošana (aktīvā nozīmē): kā zināšana vai kā pētīšana. Dvēsele ir pirmā veida īstenotība līdzīgi kā zināšana: tā ir aktuāla spēja gatavā veidā, nevis aktīvs spējas lietojums. (412a23) Aristotelis saista matēriju ar potencialitāti un formu ar īstenotību – dabiskais ķermenis (matērija) ir potenciāli dzīvs, dvēsele (forma) iedzīvina ķermeni, īstenojot tā spēju būt dzīvam. Līdzīgi arī ar zināšanām: cilvēka prātam piemīt spēja zināt, zināšanas ir šīs spējas pirmā īstenotība; otrā īstenotība ir pētīšana, zināšanu izmantošana.¹²⁵

Treškārt, dvēsele ir “dabiska organiska ķermeņa pirmā īstenotība.” (412b5-6) Organisks ķermenis denotē ķermeni ar orgāniem – tāds, ko veido strukturēta un dzīvībai piemērota matērija. Tāpēc no visiem dabiskiem ķermeņiem tikai organiski ķermeņi ir tādi, kam potenciāli piemīt dzīvība. Orgāns ir funkcionāla ķermeņa daļa – rīks, ko nosaka tā funkcija. Burtiskā nozīmē dvēsele pēc definīcijas var piemist tikai dabiskiem ķermeņiem, bet homonīmiski var runāt arī par lietu dvēseli. Katras lietas dvēsele ir tās būtība, ko nosaka funkcija. Piemēram, cilvēka dvēsele, tā būtība, ir spēja cirst. Ja lieta nespēj cirst, tad šī lieta nav

¹²⁵ Dzīvības otrā īstenotība – aktīva darbība – neveidojas atbilstoši zināšanu analogijai. Dzīvība kā aktivitāte ir dažāda un var izpausties dažādos veidos, atbilstoši konkrētajai spējai, par ko ir runa.

cirvis. (412b12-14) Tāpat arī var runāt par atsevišķo orgānu dvēselēm. Acs dvēsele ir redze, auss dvēsele – dzirde. Pats redzoklis ir acs matērija un bez attiecīgās spējas saucams par aci tikai homonīmiski.

Dzīvības dvēsele ir tās dzīvības princips, taču dzīvība nav kāda viena specifiska darbība, bet gan vairāku funkciju kopums, tāpēc arī dvēsele nevis ir atsevišķa spēja, bet veido dzīvības spēju kopumu. Turklāt dvēsele nosaka dabisko organisko ķermeni, par ko tā tiek teikta. Vairums dvēseles spēju atbilst organiskā ķermeņa daļām – orgāniem. Tāpēc, piemēram, redzes spēja piemīt tikai tiem ķermeņiem, kam ir acis, jo redze ir acs dvēsele. Dvēseles spēju kopumu sastāda vairākas atsevišķas spējas, ko var klasificēt trīs vispārīgākās dvēseles spējās: veģetatīvajā spējā, justspējā un domātspējā. Aristotelis šīs spējas izkārtu hierarhiski. Veģetatīvā spēja ir visvienkāršākā – tā ir pamatā abām pārējām. Veģetatīvā spēja piemīt visām dzīvībūtņēm – augiem, dzīvniekiem un cilvēkiem. (415a24-26) Justspēja ir otra vienkāršākā; tā piemīt dzīvniekiem un cilvēkiem. Domātspēja ir vissarežģītākā; tā no visiem dabiskajiem ķermeņiem raksturīga tikai cilvēkiem.¹²⁶ Tātad dabisko ķermeni var saukt par dzīvībūtni, ja tam piemīt veģetatīvā spēja; par dzīvnieku, ja tam piemīt justspēja; un par cilvēku, ja tam piemīt domātspēja. Tomēr, kā jau minēju, veģetatīvā spēja, justspēja un domātspēja ir vispārīgas spējas, kas iekļauj vairākas funkcijas un kas turklāt pašas iekļaujamās visaptverošajā spēju kopumā, ko veido dvēsele.

Visām dzīvībūtņēm ir raksturīga veģetatīvā spēja. Visskaidrāk tā atklājas, analizējot augu dzīvības pazīmes un funkcijas, jo augiem piemīt tikai šī viena spēja, tāpēc veģetatīvo spēju bieži sauc par augu dvēseli. Veģetatīvo spēju veido divas atsevišķas funkcijas – reprodukcija un barības uzņemšana. (415a26-27) Varētu minēt arī augšanu un novecošanu kā veģetatīvās spējas funkciju, taču tā ir drīzāk veģetatīvās spējas pazīme – process, kas izriet un liecina par kādu no veģetatīvās spējas funkcijām. Tā kā visas dabiskās lietas ir zūdīgas, t.i., tās nav mūžīgas, bet ir sākušās laikā un tām laikā arī jābeidzas, tad tām ir raksturīga augšana kā tapšana par to, kas tās ir, proti, nobriešana, un sairšana, izzušana kā pretējs process. Veģetatīvās dvēseles spējas vispārīgs princips ir saglabāšanās: turpināties tādām kāds tas bija (416b17-19). Reprodukcijas funkcija nodrošina sugas turpināšanos un saglabāšanos. Savukārt barības uzņemšana dara to pašu tikai indivīda līmenī – tā nodrošina atsevišķā dzīvā organisma saglabāšanos. Piemēram, priede uzņem ūdeni un minerālvielas, lai uzturētu sevi dzīvu, bet ražo čiekurus, lai radītu pēcnācējus un uzturētu sugu.

Justspēja ir raksturīga visiem dzīvniekiem. Justspējas sīkāks dalījums nav tik viegli nosakāms kā veģetatīvās spējas atsevišķās funkcijas. Justspēju var iedalīt pēc uztveramā

¹²⁶ Domātspēja raksturīga arī dievišķajam prātam, nekustīgajam iekustinātājam, kas domā domāšanu pašu. Tā kā dievišķais prāts ir nemateriāls, tas nav dabiskais ķermenis un var droši apgalvot, ka cilvēks ir vienīgā dabisko ķermeņu klase, par ko var teikt, ka tas domā.

objekta. Ir piecas pamatjustspējas, maņas: redze, dzirde, tauste, garša un oža. Visvienkāršākā no šīm piecām ir tauste – tā piemīt visām sajūtošajām būtnēm un ir citu maņu pamatā. Katra no piecām maņām ir piesaistīta kādam konkrētam orgānam: redze ir acs funkcija, dzirde – auss funkcija utt. Tāpat arī katrai no šīm maņām ir savs atsevišķais objektu tips, ko var sajūst tikai ar konkrēto maņu un par kā sajūšanu šī maņa nekad nekļūdās (418a12-14): redzes īpašais objekts ir krāsa, dzirdes – skaņa, ožai – smarža utt.¹²⁷ Tomēr sajūšana nebeidzas ar atsevišķo maņu sajūtamajiem objektiem, ir taču arī citas lietas, ko varam uztvert, kas nav krāsa vai skaņa. Aristotelis nošķir trīs sajūstamo objektu tipus (418a8-10). Pirmais ir iepriekš aprakstītais – objekti, kas tiek sajūsti tieši un tikai ar vienu atsevišķu maņu. Otrais sajūstamo objektu tips ir kopējie sajūstamie objekti, piemēram, kustība un lielums. Arī šis objektu tips tiek uztverts tieši, t.i., maņa sajūt tieši pašu objektu. Otrā tipa sajūstamie objekti ir sajūstami ar vairākām maņām, piemēram, kustību var uztvert gan redzot, gan dzirdot kustības norisi. Kopējie sajūstamie objekti tiek sajūsti tiešā veidā ar kopējo sajūtu, bet kopējā sajūta nav kāda sestā maņa, bet gan visu piecu sajūtu vienota darbība¹²⁸ (425a27-29). Kopējie sajūstamie objekti netiek sajūsti vieni paši, to sajūšanu vienmēr pavada arī attiecīgā īpašā objekta sajūšana. Piemēram, ja tiek redzēta kustība, tad noteikti tiek redzēta arī krāsa vai krāsas. Par kopējās sajūšanas orgānu Aristotelis uzskata sirdi.¹²⁹ Trešā tipa sajūstamie objekti tiek sajūsti netieši, akcidentāli; tās ir visas sajūtamās lietas. Piemēram, var teikt, ka es sajūtu brūnu galdu, taču galds pats tiek sajūsts tikai akcidentāli, pastarpināti maņām, tiešā veidā tiek sajūsta, piemēram, galda krāsa – brūns.

Tomēr justspēja nav vienīgā spēja, kas raksturīga gan dzīvniekiem, gan cilvēkiem. Dzīvnieku spējas nav visiem vienādas. Lai kaut kas tiktu klasificēts kā dzīvnieks, tam jāatbilst tikai diviem nosacījumiem: tam ir jāpiemīt veģetatīvajai spējai un taustei kā vienkāršākajai no visām maņām. (413b1-3) Tomēr dzīvniekiem ir arī citas funkcijas: spēja just baudu un sāpes, tiekšanās spēja, spēja kustēties un atmiņa. Šo funkciju pamatā ir priekšstatīspēja – justspējai cieši piesaistīta spēja, ko Aristotelis definē kā kustību, ko izraisa sajūšanas akts (429a1-2). Aristotelis nošķir juteklisko un apsverošo priekšstīspēju (433b29; 434a5-7). Apsverošā

¹²⁷ Aristotelis nenosauc taustes īpašo objektu, bet min, ka taustei tie ir vairāki (418a13-15) un dažus arī nosauc uzskaitot pretstatu pārus, ko tauste var nošķirt cietais/mīkstais; karstais/aukstais; sausais/mitrais (*DA* II 11, 422b25-27), vēl jāmin smagums, ko Aristotelis piemin darbā “Par sajūšanu un sajūtamajiem” (*DS* 6, 445b5).

¹²⁸ Darbā “Par sajūšanu un sajūtamajiem” Aristotelis apraksta kopējo sajūtu kā tādu, kas ir “skaitliski viena un tā pati, bet ne vienāda tās veidos.” (449a17-20)

¹²⁹ Aristotelis saista kopējo sajūtu ar sirdi, jo kopējā sajūta ir psiholoģiskais dzīvnieka esamību nosakošais faktors, bet sirds – fizioloģiskais, tas nodrošina asins plūdumu, kas nodrošina dzīvību. Skat. *PA* 666a33-b1. Kā norāda Gatrijs, mūsdienu komentētāji nereti pārmet Aristotelim kopējās sajūtas lokalizēšanu sirdī, nevis smadzenēs, taču tas ir skaidrojams ar Aristoteļa laika bioloģijas izpratni, piemēram, uzskatu, ka smadzenēs nav asiņu, kā arī zināšanām par primitīvākajiem dzīvniekiem, kam piemīt justspēja, kaut arī tiem nav smadzeņu. (Skat. **Guthrie, K.W.C.** *A History of Greek Philosophy. VI Aristotle: an encounter.* Cambridge: Cambridge University Press, 1981. P. 296-298.)

priekšstatīspēja piemīt tikai domāspējīgajām būtnēm, tā ir vairāk saistīta ar intelektu un teorētisko prātu, savukārt jutekliskā priekšstatīspēja piemīt visiem dzīvniekiem. Primitīvākajiem dzīvniekiem tā gan ir ļoti vienkārša, bet tomēr kaut kādā mērā tā raksturīga visām justspējīgajām dvēselēm. Apsverošā priekšstatīspēja ir radniecīgāka domāšanai, bet jutekliskā – sajušanai. Dzīvnieku spēju patstāvīgi kustēties, virzīties, Aristotelis skaidro caur tieksmēm, proti, dzīvniekiem piemīt tieksmes spēja, ko nosaka priekšstatīspēja (433b27-30). Priekšstatīspēja ļauj dzīvniekiem nošķirt baudu no sāpēm jau priekšstatos un tiekties pēc baudāmo lietu aktuālas sajušanas, kā arī izvairīties no sāpes izraisošo lietu atkārtotas sajušanas. Dzīvnieku kustību virza šī tieksme, apzināta vai neapzināta. Kustēties spēju Aristotelis nošķir no augšanas un sajušanas, ar kustēties spēju saprotot telpisku paškustīgumu (432b14-20). Atmiņa, t.i., spēja saglabāt un atsaukt atmiņā priekšstatus, arī ir priekšstatīspējas funkcija, nevis sajušana vai domāšana (427b14-16). Atmiņa kā spēja saglabāt priekšstatus un aktualizēt tos, kad pašu sajūtamo objektu nav klāt, ir pakārtoti saistīta ar sajušanu – atmiņa ir spēja veikt noteikta veida darbības ar priekšstatiem, kuru pastāvēšanas nosacījums savukārt ir sajušana. Priekšstatīspēja ir tāda kā “pārejas spēja” no vienkāršākām dzīvnieku dvēselēm kā prusaka dvēsele, kam arī raksturīga gan kustība, gan sajušana, uz sarežģītākiem dzīvniekiem un cilvēkiem, kam raksturīga domāšana un prāts. Priekšstatīspēja nav sajušana, tomēr priekšstati veidojas no sajūtu pieredzēm, tātad ir atkarīgi no sajušanas.

Cilvēkiem raksturīgā dvēseles spēja ir domāspēja, spriestspēja un zināšana. Prāts ir tā dvēseles daļa, kas nodrošina zināšanu (429a10). Aristotelis analizē domāspēju līdzīgi justspējai, taču min vairākas svarīgas atšķirības. Pirmkārt, prāts nav lokalizējams kādā orgānā, tādēļ var runāt par prāta nošķiramību no ķermeņa. Lai arī, protams, sajušana, ķermeniska darbība, ir nepieciešama, lai izveidotu priekšstatus, tālākā prāta darbība var notikt bez sajušanas un ķermeņa. Otrkārt, prāta objekts atšķirībā no sajūtu objekta ir iekšējs, tāpēc prāts pats var izraisīt domāšanu, tam nav jāgaida, ka uz to iedarbosies kāda ārēja lieta. Treškārt, zināšanas, atšķirībā no sajūtu pieredzēm, ir mērķtiecīgi iegūstamas. Cilvēks piedzimst jau sajūtošs, ar gatavu justspēju, bet zināšanu tam vēl nav, lai arī ir spēja tās iegūt. Aristotelis nošķir divus prāta veidus: praktiskais prāts un teorētiskais prāts (433a14-15). Praktiskais prāts līdz ar apsverošo priekšstatīspēju un atmiņu ir pamats tieksmei, kas balstīta nevis impulsīvā reakcijā uz kairinājumiem vai patikas/nepatikas jūtās, bet gan apsvērumos. Tāpēc praktiskā prāta un apsverošās priekšstatīspējas funkcija ir pieņemt lēmumus un virzīt tieksmes uz mērķi, kas pastāv tālākā nākotnē, kā arī mācīties no kļūdām pagātnē. Otrs prāta veids ir teorētiskais prāts – spriestspēja. Teorētiskā prāta objekti ir abstrakcijas – priekšstatu saturs bez matērijas. Varētu teikt, ka prāts domā konceptus un jēdzienus, nevis to reprezentācijas, proti, tēlus, kas parādās priekšstatos. Teorētiskajam prātam ir arī vairākas atsevišķas funkcijas,

galvenā no tām ir abstrahēšana – juteklisko priekšstatu transformēšanas process, kā rezultātā sajūtamais priekšstats tiek attīrīts no tā materiālajiem aspektiem – padarīts par abstraktu būtību. Atsevišķs abstrahēšanas gadījums ir skaitīšana. Skaitļi tiek iegūti, priekšstatu par saskaitītajām lietām, piemēram, desmit govīm, attīrot no materiālās priekšstata daļas, proti, no govīm, un paturot tikai abstrakto skaitli.

Dvēsele un tieši justspējīgā dvēsele ir nosacījums visu esenciāli uztveramo lietu pastāvēšanai; domājspēja analogiski ir visu domas objektu nepieciešams nosacījums.¹³⁰ Laiks kā viena no šādām lietām arī ir atkarīgs no dvēseles, turklāt divos dažādos veidos: vienā veidā, t.i., kā esenciāli uztverams, tas ir atkarīgs no justspējīgām dvēselēm; citādi, t.i., kā skaitlis, laiks ir atkarīgs no domājspējīgām dvēselēm. Katra no šīm atkarībām nosaka citu laika pastāvēšanas veidu – justspēja un kustības uztvere nodrošina nepilnīgu laika pastāvēšanu, domājspēja savukārt nesakārtoto uztvertās kustības temporālo aspektu strukturē, un tāpēc nodrošina pilnīgu laika pastāvēšanu. Laiks kā skaitlis, proti, atbilstoši Aristoteļa laika definīcijai, ir iespējams tikai, ja aktuāli pastāv kāda domājspējīga dvēsele, citādi uztvertā kustība, kas atkarīga no justspējīgas dvēseles pastāvēšanas, veido tikai laika substrātu, aptuvenu kustības laicisko aspektu. Laika atkarība no dvēseles ir eksistenciāla ontoloģiska atkarība, tāpat kā laika atkarība no kustības, tomēr tā atšķiras no atkarības, kas saista laiku ar kustību. Laiks nav ne esenciāli, ne pamatojoši ontoloģiski atkarīgs no dvēseles. Par laika ontoloģisku atkarību no dvēseles var runāt tikai eksistenciāli, proti, atbilstoši formai 'laiks aktuāli pastāv tad un tikai tad, ja eksistē dvēsele'. Tomēr arī šāds formulējums nav gluži atbilstošs, nepietiek ar to, ka eksistē jebkāda veida dvēsele. Var nošķirt divus laika aktuālas esamības veidus: nepilnīgu, ko nosaka justspējīgas dvēseles pastāvēšana un laika uztvere, un pilnīgu laika esamību, ko nosaka domājspējīgas dvēseles aktuāla pastāvēšana un laika skaitīšana.

3.2. Laika atkarība no justspējīgās dvēseles: nenoteiktais laiks

Laiks ir atkarīgs no sajūtošās dvēseles pastāvēšanas divos veidos: pirmkārt, tāpēc ka tai piemīt justspēja, otrkārt, tāpēc ka tai piemīt no justspējas izrietošā priekšstatītspēja. Kā skaidroju 2. nodaļā, laika pastāvēšana (ontoloģiski) ir saistīta ar kustības uztveri (epistemoloģiski), bet arī pats laiks ir uztverams, tāpēc var runāt par diviem sajūšanas objektiem, kas skaidro laika atkarību no dvēseles: kustību un laiku. Laika esamības pamatā ir

¹³⁰ Esenciāli uztveramas lietas ir objekti pasaulē, kas nevar pastāvēt bez uztveres, domas objekti savukārt ir objekti tikai metaforiski, proti, tās nav pasaulē esošas lietas.

kustības uztvere, tomēr viņš runā arī par laika uztveri,¹³¹ tāpēc, lai saprastu laika attiecības ar sajūtošo dvēseli, jāanalizē divi uztveres procesi: laika uztvere un kustības uztvere.

Aristoteļa sajūšanas koncepcijas pamatā ir sajūtamā objekta spēja iedarboties uz sajūtēju, proti, tas, kas sajūt ir pasīvs uztvērējs, bet tas, kas izraisa sajūšanu ir aktīvs, iedarbīgs spēks. Tipiskā sajūšanas procesā sajūtējs un sajūtamais piedzīvo stāvokļu maiņu. Sajūtamais objekts piedzīvo trīs stāvokļus: pirmo potencialitāti (p1), kas pārtop pirmajā aktualitātē (a1) jeb otrajā potencialitātē (p2),¹³² kas pārtop otrajā aktualitātē (a2). Abas potencialitātes visvienkāršāk domāt kā spējas un atbilstošās aktualitātes kā to realizācijas, piepildījumus. Aristotelis darba “Par dvēseli” II grāmatas 5. nodaļā skaidro abas potencialitātes pēc analogijas ar zināšanām: spēja iegūt zināšanas, kas piemīt visiem cilvēkiem, ir zināšanas pirmā potencialitātē; iegūta un uzglabāta zināšana ir zināšanas pirmā aktualitātē; iegūtā zināšana ir arī otrā potencialitātē, kas īstenojas, top aktuāla, lietojumā. Tā, piemēram, kāds var aktuāli zināt gramatikas likumus (pirmās aktualitātes nozīmē) un runājot tos pielietot (otrās aktualitātes nozīmē) (417a22-b1). Sajūtējs turpretim piedzīvo tikai divus stāvokļus: otro potencialitāti (p2) un otro aktualitāti (a2), jo justspējīgā būtne jau kopš dzimšanas ir sajūtoša un justspēja nav atsevišķi jāsaprot. ¹³³ Vispārīgs sajūšanas modelis ir šāds:

justspēja (p2/a1) -> sajūšana (a2) <- sajūtamība (p2/a1) <- sajūtamā lieta (p1)

Labs piemērs ir krāsas uztvere. Shematiski to var attēlot šādi:

redze -> redzēšana <- redzamība <- virsma/tās krāsa¹³⁴

Šai shēmai tomēr ir divas problēmas. Pirmā ir vispārīga un attiecas uz jebkuru vienkāršotu sajūšanas shēmu: netiek uzsvērtā medijs nozīme sajūšanā. Viss redzamais ir caurspīdīgs, un ir redzams tieši caurspīdības dēļ, kas tiek aktualizēta līdz ar gaismu. Redzēšanas medijs ir gaisma, kas ir “caurspīdības īstenotība,”¹³⁵ t.i., caurspīdīgās vides, piemēram, gaisa vai ūdens īpašs stāvoklis, kurā var tikt uztverta krāsa. Aristotelis uzskata arī aci par caurspīdīgu līdz

¹³¹ Skat. *Phys.* IV 11.

¹³² Pirmā aktualitātē un otrā potencialitātē ir viena un tā paša stāvokļa divi apraksti. To sauc par pirmo aktualitāti, ja skata kā pirmās potencialitātes īstenošību, bet par otro potencialitāti sajūgumā ar otro aktualitāti. Pirmās/otrās potencialitātes vai aktualitātes nošķirums gan nav Aristoteļa ieviests, taču uzskatāmi parāda sajūšanas procesa pakāpeniskumu.

¹³³ Justspēja pirmās potencialitātes nozīmē piemīt vēl nedzimušajam, proti, tam, kas potenciāli var kļūt par cilvēku, un pāreju uz otro potencialitāti nodrošina nevis potenciālā cilvēka, bet tā tēva darbība. (DA 417b17-20)

¹³⁴ Shēmā 'virsma' vietā varētu atrasties jebkuras lietas vārds, kam piemīt krāsa, tomēr virsma kā primārais iekrāsotais objekts šķiet precīzākais piemērs. Aristotelis “Topikās” V 1-3 apraksta krāsu kā kaut ko, kas primāri piemīt virsmai, un visām citām lietām tikai tāpēc, ka tām ir virsma. Šīs saistības dēļ Rorks krāsu sauc par virsmas uzskatāmu īpašo pazīmi un analogiski apraksta laiku kā kustības uzskatāmu īpašo pazīmi. Skat. **Roark, T.** *Aristotle on Time*. P. 58.

¹³⁵ **Johansen, T.K.** *Aristotle on the Sense-Organs*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 39. Skat. arī DA II 7, 418b1-2.

brīdīm, kad tā saskaras ar gaismu, kas nodrošina tās iekrāsošanos,¹³⁶ ja uz to iedarbojas kāda iekrāsota lieta. Tumsā nekas nav redzams, jo nav gaismas, kas padara redzamo objektu, virsmu un tās krāsu, redzamu. Līdzīgi kā gramatikas lietošana paredz lietošanas spējas sagatavošanu un noteiktu vidi, t.i., zināšanas iegūšanu un sarunas situāciju, tāpat arī virsmai ir jābūt krāsainai un izgaismotai, lai tā būtu redzama. Tātad virsma un tai piemītošā krāsa pašas par sevi ir sajūtu objekts pirmās potencialitātes nozīmē kā tāds, kas noteiktos apstākļos var kļūt sajūtams, bet atbilstošajā vidē kļūst par tādu, kas var izraisīt sajūšanu, proti, par sajūtu objektu otrās potencialitātes nozīmē. Otrā problēma ir lietas un tās sajūtamās īpašības nošķiršana, ņemot vērā, ka lieta bez atbilstošās īpašības nevar tikt uztverta. Krāsu uztveres piemērā tā ir virsma, kas nevar tikt nošķirta no krāsas: virsma vienmēr ir krāsaina un nav iespējams redzēt virsmu bez krāsas. Bet krāsa vienmēr pastāv tikai, piemītot kādai virsmai. Tāpēc redzēt krāsu bez virsmas vai virsmu bez krāsas nav iespējams un tās tiek redzētas vienmēr kopā.¹³⁷

Kustību Aristotelis min kā kopējo sajūtu objektu pirmo piemēru (*DA* II 6, 418a17). Kopējie sajūtu objekti ir atšķirīgi no specifiskajiem sajūtu objektiem (tādiem kā krāsa) vairākos veidos. Pirmkārt, specifiskie, primārie sajūtu objekti var tikt uztverti tikai ar vienu no maņām, bet kopējie sajūtu objekti – ar vairākām. Tā, piemēram, krāsu tiešā veidā var noteikt tikai ar redzi,¹³⁸ bet kustību var gan redzēt, gan dzirdēt, gan sataustīt. Otrkārt, nosakot kopējos sajūtu objektus, atsevišķās sajūtas var kļūdīties, bet, nosakot savu primāro, specifisko objektu, kļūdīšanās nav iespējama (*II* 6, 418a14-16). Redze vienmēr var noteikt, ka tas, ko tā redz, ir krāsa, bet kustības uztveršanā tā var kļūdīties, proti, redze var nepareizi identificēt kustīgo lietu un kustības īpašības kā ilgumu un ātrumu. Piemēram, veroties pa stāvoša vilciena logu uz blakus stāvošu vilcienu, dažreiz šķiet, ka kustību uzsāk tas vilciens, kurā atrodas vērotājs, pat ja tas ir blakus esošais vilciens vai arī otrādi, līdzīgi māņi rodas, nosakot kustības ātrumu – ja abi vilcieni brauc pretējos ātrumos, kustība šķiet krietni ātrāka nekā tā ir, bet, ja vienā virzienā, tad lēnāka.

Laiks gan neparādās kopējo sajūtamā uzskaitījumā darbā “Par dvēseli”, kur Aristotelis nošķir un skaidro trīs veidu uztveramos objektus, taču ir minēts citviet darbā “Par atmiņu” fragmentā 450a9-12. Turklāt laika uztvere laika ontoloģiskās saistības ar dvēseli kontekstā

¹³⁶ Acij arī pašai par sevi, var piemist krāsa, kas nav uztveres un iekrāsošanās rezultāts. Tomēr acs krāsa tādā gadījumā piemīt acs virsmai, un acs funkcionē kā uztveramais objekts redzokļa virsmas krāsainības dēļ. Jautājumam par acs krāsainību Johansens apraksta atsevišķā nodaļā, Skat. *Ibid.* P. 95-114.

¹³⁷ Tonijs Rorks šo attiecību sauc par uzskatāmas īpašās pazīmes attiecību un attiecina to arī uz laiku, kas vienmēr tiek uztverts kopā ar kustību. Lai arī citā kontekstā, par to jau runāts 2.3. **Roark, T.** *Aristotle on Time.* P. 58-59.

¹³⁸ Netiešā veidā krāsa gan var tikt noteikta arī citādi, izmantojot kopējo sajūtu. Piemēram, cukura baltums var tikt noteikts, sajūtot tā saldumu un tekstūru, proti, ar kopīgo sajūtu konstatējot, ka tas ir cukurs, tiek konstatēts arī tā baltums. Skat. *DA* III 1 un *DS* 449a5-11.

izrādās pat mazāk svarīga nekā kustības uztvere: laika esamība ir atkarīga no kustības, nevis laika uztveršanas. Uztverta kustība kā laika esamības nosacījums caurvij Aristoteļa laika dabas aprakstu “Fizikas” IV 10-14. Pirmkārt, tas parādās 11. nodaļas sākumā, kur laika ontoloģiska atkarība no kustības tiek pamatota ar to, ka zināšanas, apziņa par to, ka ir laiks, vienmēr izriet no novērojumiem par kustību, proti, kustības uztveršanas. Otrkārt, uz to norāda laika skaidrojumu formulējumi: laiks ir kustībai piemītošs (citos tulkojumos – kustības aspekts vai kustības kaut kas) kā definīciju ievadošajā fragmentā 219a8-9; laiks ir kustības atribūts kā laika un dvēseles attiecības problematizējošajā fragmentā 223a26-27; laiks ir kustības skaitlis kā laika definīcijas formulējumā 219b1-2.¹³⁹ Laiks ir kustības skaitlis, un kā skaitlis tas ir atvedināms no kustības līdzīgi kā abstraktie skaitļi tiek atvedināti no lietu daudzuma. Lai laika atvedināšana, abstrahēšana varētu notikt, vispirms nepieciešams uztvert kustību, kas ir atvedināšanas objekts (tas, no kā atvedina). Justspējīgā dvēsele ir laika esamības nosacījums nevis tāpēc, ka laiks ir nepieciešami uztverts,¹⁴⁰ bet gan tāpēc, ka laiks ir kustības uztveršanas rezultāts.

Kustības uztvere kā jebkura kopējā sajūtu objekta uztvere ir analizējama divos veidos: “attiecībā uz jebkuru atsevišķo maņu, kopējie sajūtu objekti tiek uztverti pastarpināti, bet attiecībā uz kopējo sajūtu, tie tiek uztverti paši par sevi.”¹⁴¹ Uztverot kustību attiecībā pret kādu no piecām maņām, piemēram, pret redzi, tas, kas tiek uztverts tieši ir krāsa (redzes primārais objekts) un krāsu maiņas, t.i., kustības redzamais aspekts – krāsa. Kustība kā kustība tiešā veidā tiek uztverta ar kopējo sajūtu, vienlaicīgi uztverot dažādus sajūtu datus. Uztvertais objekts tāpat ir kustība, bet šo uztvērumu veido vienlaicīgi iegūti sajūtu dati – krāsa, skaņa utt. Tas izriet no kopējās sajūtas dabas – kopējā sajūšana ir viens vienīgs sajūšanas akts (tāpat kā kopējā sajūta ir skaitliski viena un vienota), bet tas notiek caur atsevišķo maņu darbību (tā atklājas kopējās sajūtas dažādā esamība).¹⁴² Šāds kopējās sajūšanas apraksts gan palīdz saprast, kas ir kopējā sajūšana, tomēr to neizskaidro pietiekami, proti, nav gluži skaidrs, kāda ir kopējās sajūtas funkcija kopējo sajūtam uztveršanā.¹⁴³ Domājot par kopējo sajūtu kā atsevišķu spēju, kas tā stingrā nozīmē nav, jo nav nošķirama no atsevišķajām sajūtām, var pieņemt, ka kustība un citi kopējie sajūtamie objekti ir doti uztverē

¹³⁹ Gan fragmentam par dvēseles un laika attiecībām (223a21-29), gan laika definīcijai izvērstāk pievērsīšos 3.3, kur aprakstīšu laika atkarību no intelektuālās, domājspējīgās dvēseles. Te tie pieminēti, lai norādītu uz laika veidošanos no kustības uztveršanas.

¹⁴⁰ Laiks gan, visticamāk, ir nepieciešami uztverts. Tas izriet no laika dabas, jo laiks esenciāli ir skaitāms, proti, nevar būt bez skaitīšanas, kas paredz arī uztveršanu. Laika esenciālas skaitāmības analīzei skat. **Coope, U.** *Time for Aristotle*. P. 167-169.

¹⁴¹ **Rabinoff, E.** *Perception in Aristotle's Ethics*. Illinois: Northwestern University Press, 2018. P. 20.

¹⁴² **Gregoric, P.** *Aristotle on the Common Sense*. P. 138.

¹⁴³ Pāvels Gregoričs norāda arī uz interpretācijām, kas paredz, ka kopīgos sajūtu objektus uztver ar atsevišķajām maņām vien, proti, bez kādas kopējās sajūtas, kā arī uz tādām, kurās kopējās sajūtas nozīme ir īpaši izcelta, sakot, ka tā ir nošķirta, atsevišķa spēja, kā vienīgā funkcija ir kopējo sajūtamie objekti. *Ibid.* P. 14.

kā veselumi, t.i., ka kopējā sajūta, kā vienota justspēja, uztver visu kustības sajūtamo formu kā veselumu vienā sajūšanas aktā. Tā kā kopējā sajūta nav sestā maņa, tāda paša veida sajūta kā redze vai dzirde, šāda interpretācija nešķiet pārliecinoša. Kopējā sajūta sajūt tikai, izmantojot maņas un sajūtu datus, tā nav autonoma spēja, ar no maņām nošķirtu piekļuvi uztveramajam objektam. Turklāt atsevišķo sajūtamo objektu uztvere arī nav nošķirta no kopējās sajūtas – atsevišķie sajūtamie objekti vienmēr ir saistīti ar kādu kopējo sajūtamo. Piemēram, krāsu vienmēr raksturo kāda forma un lielums, bez formas nav iespējams pilnvērtīgi uztvert krāsu.¹⁴⁴ Tāpēc ticamāka šķiet interpretācija, kas skaidro kopējo sajūtamo uztveri, atsaucoties uz kopējās sajūtas interpretatīvo funkciju.¹⁴⁵ Sajūšanas akts ir vienots, tomēr tam var nošķirt divus aspektus: pasīvo un aktīvo. Atsevišķās maņas pasīvi uztver sajūtamās īpašības, sajūtu datus, ko aktīvā nozīmē uztver, proti, sintezē vienā veselumā, kopējā justspēja – tādā veidā kopējā justspēja uztver kopējos sajūtu objektus tiešā veidā, izmantojot atsevišķās maņas.

Laika aktuāla esamība ir atkarīga no kustības uztveres, kas, kā visi kopējie sajūtu objekti, tiek aktīvā veidā uztverta ar kopējo sajūtu, kas interpretē sajūtu datus (ar atsevišķajām maņām pasīvi uztvertās kustības īpašības). Sajūšana iespējama tikai sajūtamajam objektam iedarbojoties uz sajūtošo – tātad, lai varētu notikt sajūšana ir jāpastāv gan kustībai, gan justspējīgai dvēselei.¹⁴⁶ Tas ir galvenais iemesls, lai pieņemtu, ka justspējīgā dvēsele ir laika pastāvēšanas nosacījums. Taču tā nav vienīgā saistība, kas paskaidro laika ontoloģisko atkarību no justspējīgās dvēseles – arī justspējai piesaistītā priekšstatīspēja,¹⁴⁷ kas piemīt visām justspējīgām būtnēm, ir nozīmīgs laika esamību nosakošs faktors un turklāt iezīmē nošķirumu starp diviem laika aktuālas esamības veidiem.

¹⁴⁴ Kā norāda Gregoričs, iespējams, tieši šādā nozīmē Aristotelis runā par kopējiem sajūtu objektiem kā par tieši uztvertiem – nav iespējams uztvert nevienu tiešo, atsevišķo sajūtu objektu, neuztverot arī kopējo sajūtu objektus. Skat. *Ibid.* P. 32; 70-74.

¹⁴⁵ Šādu nostāju pauž Kenets Tērnbulis rakstā par priekšstatīspēju (**Turnbull, K.** Aristotle on Imagination: De Anima iii 3. P. 89.) Viņa izklāstā balstīta arī mana interpretācija. Tomēr šī interpretācija nav nevainojama. Kā uzsver Marta Nusbauma, interpretatīvā funkcija ir saistāma arī ar priekšstatīspēju, kas gan ir klātesoša visos sajūšanas aktos, tomēr nav daļa no sajūšanas procesa. (Skat. **Nussbaum, M.C.** *Aristotle's De Motu Animalium*. P. 261.) Iespējams, ka Tērnbulis un Nusbauma lieto jēdzienu 'interpretācija' atšķirīgi. Proti, Tērnbulis ar to saprotu sajūtu datu apvienošanu vienā sajūtamā veselumā, bet Nusbauma norāda uz veseluma iekļaušanu vispārīgā pieredzē, tātad viņi runā par divām atšķirīgām funkcijām, bet sauc to par vienu – interpretatīvo funkciju.

¹⁴⁶ Tā kā kustības sajūšana ir pakārtota atsevišķo maņu veiksmīgām darbībām, uz kustības sajūšanu attiecināmi arī tie nosacījumi, ko saista ar vienkāršo sajūšanu, proti, nepieciešama arī atbilstoša vide, medijs.

¹⁴⁷ Pieņēmums, ka priekšstatīspēja ir atsevišķa spēja, nevis justspējas funkcija ir apstrīdams. Justspēja un priekšstatīspēja ir piesaistītas vienam un tam pašam orgānam, t.i., sirdij, kā arī lielākoties darbojas kopā un vienlaicīgi. Priekšstatīspēja ir intīmi saistīta ar justspēju. Šo saistību Nusbauma skaidro kā savstarpēju atkarību (Skat. *Ibid.* P. 261), bet Gregoričs pieņem priekšstatīspēju par kopējās sajūtas daļu (Skat. **Gregoric, P.** *Aristotle on the Common Sense*. P. 107.) Manuprāt, ir jēdzīgi nošķirt priekšstatīspēju kā atsevišķu spēju, kā to dara Aristotelis, paturot prātā, ka šis nošķirums ir metodoloģisks un balstās funkcijās, proti, nav nekādas priekšstatīšanas bez justspējas vai sajūšanas bez priekšstatīspējas, taču var nošķirt dažādas funkcijas, darbības, kam, atbilstoši Aristoteļa metodoloģijai, atbilst dažādas spējas.

Priekšstatītspējas viena no funkcijām ir priekšstatu, kas veidojušies no dažādiem sajutumiem, uzglabāšana un atsaukšana, t.i., atmiņa. Darba “Par atmiņu” pirmās daļas beigās Aristotelis skaidro atmiņu kā spēju saglabāt sajūšanas ceļā iegūtus priekšstatus vai tēlus, kas pēc līdzības principa saistās ar to, ko tie attēlo.¹⁴⁸ (*DM 1, 451a14-17*) Saglabātie priekšstati atmiņas aktivitātes rezultātā tiek atsaukti un sajusti vēlreiz. Atmiņas kā sajūšanas objekti ir domājamas divējādi: pirmkārt, atmiņā uzglabātais priekšstats var tikt uztverts pats par sevi kā attēls; otrkārt, atmiņā uzglabātais priekšstats var tikt uztverts relacionāli kā atmiņa, proti, attiecībā pret situāciju, kas veido atmiņas saturu (*450b21-451a2*). Atmiņa ir piesaistīta priekšstatītspējai divos veidos. Pirmkārt, priekšstatītspēja veido atmiņu saturu. Priekšstatītspējas primārā funkcija ir veidot priekšstatus, t.i., interpretēt kopējās sajūtas apkopoto informāciju (sajūtamo formu) plašākos pieredzes vienumos, par ko var domāt kā par tēliem vai attēliem. Saliktie priekšstati ir ar “propozicionālu saturu,”¹⁴⁹ tāpēc atmiņas ir saglabātas pieredzes, ko veido vairāki objekti un to kombinācijas – atmiņu “ainas”. Atmiņā netiek saglabāts atsevišķs sajūtamais objekts bez konteksta, kurā tas ir sajusts, izteikums “Es atceros savu vecmāmiņu” nozīmē, ka es vecmāmiņu atceros vienmēr kaut kā, t.i., kādā kontekstā kaut ko darām. Otrkārt, priekšstatītspēja nodrošina atcerēšanās funkciju, t.i., aktualizēt saliktas atmiņas, lai tās būtu uztveramas. Aristotelis nošķir atmiņu kā pasīvu uzglabāšanu un atcerēšanos kā aktīvu un mērķtiecīgu darbību. Ja atmiņas objektu Aristotelis apraksta kā jau gatavu saturu, attēlu,¹⁵⁰ tad atcerēšanās ir saistīta ar darbību, tā ir secīga atminēšanās – saliktu atmiņu veidošana, izmantojot priekšstatītspēju un atvedinošus, asociatīvus principus. Aristotelis apraksta atcerēšanos kā meklēšanu un atklāšanu atmiņās (*DM 2, 452a8*), tā ir nepilnīgu atmiņu radoša un asociatīva pilnveidošana, līdz nepieciešamais objekts tiek atsaukts atmiņā. Proti, kaut arī atmiņa fiksē visas pieredzes, atcerēties mēs tās visas tik vienkārši nevaram, tas paredz sava veida intelektuālu iesaisti – apsverošās priekšstatītspējas aktivitāti. Iedomāsimies, piemēram, ka kāds man stāsta par notikumiem pagājušajā vasarā, ko es it kā neatceros, kaut arī esmu piedzīvojusi un uztvērusi. Stāstam raisoties, dažādu asociatīvu ķēžu rezultātā man izdodas pieredzi aktualizēt un sajust to kā atmiņu, proti, atcerēties.

Laika esamība ir saistīta ar priekšstatītspēju un atmiņu vairākos veidos. Pirmais izriet no kustības uztveres. Lai laiks būtu aktuāli esošs, kustībai ir jātiek uztvertai noteiktā veidā, iesaistot arī priekšstatītspēju. Kustības skaitāmais aspekts, kas ir laika substrāts, balstās

¹⁴⁸ Interesanti, ka šajā fragmentā, kas tiek uzskatīts par atmiņas definīciju, Aristotelis saista atmiņu ar justspēju un juteklisko uztveri, nevis priekšstatītspēju. Taču, kā norāda Rorks, priekšstatu pieminēšana jau norāda uz priekšstatītspējas iesaisti. (Skat. **Roark, T.** *Aristotle on Time*. P. 145.)

¹⁴⁹ **Roark, T.** *Ibid.*

¹⁵⁰ Atmiņas un attēla līdzību viņš skaidro, izvēršot gleznojuma analogiju, kur atklājas atmiņu reprezentatīvais aspekts (*450b21-27*).

kustības secīgumā, tāpēc, lai laiks būtu aktuāli esošs, kustība ir jāuztver kā secīga. Secīgumu savukārt var noteikt divu stāvokļu salīdzinājumā, t.i., ja stāvokli s1 tiek atpazīts kā atšķirīgs no stāvokļa s2 un kā tāds, no kā izriet s2, tad kustība tiek uztverta un arī laiks ir aktuāli esošs. Lai varētu notikt salīdzināšana, abiem stāvokļiem ir jābūt kaut kādā veidā klātesošiem un pieejamiem. Tomēr skaidrs, ka nav iespējams vienlaicīgi piedzīvot divus dažādus stāvokļus, tāpēc s1 un s2 nevar vienlaicīgi būt pieejami kā vienkārši sajūtu objekti. Abi stāvokļi ir pieejami sajūtām kā priekšstati, kas saglabāti atmiņā.¹⁵¹ Varētu maldīgi domāt, ka tas nozīmē, ka kustība netiek uztverta tieši, jo priekšstatītspēja ir no sajušanas nošķirta spēja. Taču tā nav: lai arī var nošķirt justspēju no priekšstatītspējas, iezīmējot atšķirīgas funkcijas, tomēr neviens sajušanas akts nenotiek nošķirti no priekšstatītspējas un neviens priekšstats nepastāv bez sajušanas – katrā sajušanas aktā ir iesaistīta arī priekšstatītspēja. Kustība tāad tiek uztverta tiešā veidā ar kopējo sajūtu, tomēr ne bez priekšstatītspējas un atmiņas iesaistes – secīga kustība, kas ir laika pamatā, tiek uztverta salīdzinājumā, pielīdzinot vienu pieredzi citai.

Aristotelis nošķir juteklisko priekšstatītspēju, kas raksturīga visiem dzīvniekiem, un apsverošo priekšstatītspēju, kas piemīt tikai domājspējīgajām būtnēm, proti, cilvēkiem (434a6-9). Līdzīgi viņš nošķir arī uzglabājošo un pasīvo atmiņu un aktīvu, radošu atcerēšanos. Lai arī Aristotelis nenorāda uz šo nošķirumu saistību, tomēr šķiet, ka tā ir jutekliskā priekšstatītspēja, kas nodrošina atmiņu uzglabāšanu un iespēju atsaukt situacionālos priekšstatus, bet apsverošā priekšstatītspēja, kas aktīvi un radoši iesaistās atmiņu atšķetināšanā, secīgi šķetinot nekonkrētās pieredžu ainas, lai aktualizētu vajadzīgo atmiņas saturu. Pirmkārt, uz šo saistību norāda tas, ka atmiņa un jutekliskā priekšstatītspēja piemīt visiem dzīvniekiem, bet atcerēšanās un apsverošā priekšstatītspēja tikai cilvēkiem.¹⁵² Otrkārt, atbilstība atklājas tajā, ka atcerēšanās atšķirībā no atmiņas ir radniecīgāka spriešanai un domāšanai, gluži tāpat kā apsverošā priekšstatītspēja ir tuvāka prātam, nekā jutekliskā. Treškārt, atcerēšanās ir mērķtiecīga darbība, bet atmiņa tikai pasīva funkcija. Līdzīgi kā sajušana un no tās nenošķiramā jutekliskā priekšstatītspēja arī atmiņa ir pasīva – šīs spējas iedarbību uzņem vai uzglabā, nevis pašas aktīvi iedarbojas, līdzīgi kā zīmoga nospiedumu

¹⁵¹ Līdzīgi laika uztveri apraksta Gregoričs (Skat. **Gregoric, P.** *Aristotle on the Common Sense*. P. 101-109.) Laika uztvere, viņaprāt, ir gan priekšstatītspējas, gan justspējas atktivitātes rezultāts, proti, laiks tiek uztverts, iesaistot visu perceptuālo sistēmu, ko viņš sauc par kopējo sajūtu. Aristotelis norāda, ka laiks, kustība un izplatība tiek uztverti ar vienu un to pašu spēju (*DM* 1, 450a9-14), tāpēc pamatots ir pieņēmums, ka arī kustības uztverē gluži tāpat kā laika uztverē ir iesaistīta priekšstatītspēja. Gregoričs piemin kādu fundamentālu atšķirību, kas pastāv starp kustības un izplatības un laika uztveri, proti, laiks nav kopējais sajūtamais (*Op. cit.* P. 109), tomēr viņa iebildums nav pārliecinošs, jo kustības uztvere gluži kā laika uztvere paredz "agrākas pieredzes apzināšanos" (*Ibid.* P. 106.)

¹⁵² Darbā "Par atmiņu" Aristotelis nekur nemin, ka atcerēšanās ir specifiski cilvēkiem piemītoša spēja, tomēr, tā kā tā paredz apsvēršanu un spriešanu, šķiet jēgpilni par to runāt kā par tikai cilvēkiem piemītošu. Par to liecina arī tas, ka Aristotelis apraksta atcerēšanos analogiski zināšanu iegūšanai, proti, kā par prāta darbību, kā arī tas, ka viņš nekur nemin atcerēšanos saistībā ar dzīvniekiem un izmanto tikai piemērus ar dažādu vecumu un citādi atšķirīgiem cilvēkiem.

saglabā vaskš.¹⁵³ Atcerēšanās un apsverošās priekšstatītspējas aktivitāte turpretim ir aktīvas un mērķtiecīgas darbības. Apsverošo priekšstatītspēju bieži iesaista praktisko siloģismu risināšanas problēmās, proti, izmantojot priekšstatītspēju, iespējams saprast, kā secīgi jārikojas, lai sasniegtu kādu mērķi. Piemēram, ja mērķis ir pagatavot bezē, tad ir vajadzīgs pirms tam iegādāties/atrast/vai kā citādi iegūt olas un cukuru – tas, ka olu un cukura ieguves nepieciešamība izriet no vēlmes gatavot bezē tiek noteikts ar apsverošo priekšstatītspēju. Turklāt, apsverošā priekšstatītspēja ir iesaistīta arī lēmumu pieņemšanā, t.i., tā var noraidīt kādu tieksmi, piemēram, gatavot bezē, izmantojot atmiņas un izdarot spriedumus par nākotni. Jutekliskā priekšstatītspēja izraisa īpaša veida tieksmes, t.i., vēlmes, kas var būt gan tūlītējas, gan atmiņas izraisītas; savukārt apsverošā priekšstatītspēja izraisa izvēli, atmiņu salīdzināšanu ar esošo situāciju un nākotnes paredzējumu veidošanu, balstoties spriedumos.¹⁵⁴

Aristotelis saka, ka visiem dzīvniekiem ir atmiņa (lai arī ne visiem piemīt atcerēšanās) un, tā kā atmiņa ir sajūgta ar laika uztveri, visi dzīvnieki uztver laiku (*DM* 450a15-22), uztverot kustības secīgumu. Laika un kustības uztvere un atpazīšana ir ne tikai simetriski atkarīga (kā skaidrots 2.3), bet arī notiek, izmantojot vienu un to pašu spēju, proti, priekšstatītspēju un kopējo sajūtu, kas ir priekšstatītspējas pamatā (449b28-30), t.i., vienotu perceptuālo sistēmu. Tomēr cilvēku perceptuālā sistēma, proti, dvēseles spēja, kas iekļauj gan justspēju, gan priekšstatītspēju un nodrošina pilnīgu sajušanas akta norisi, atšķiras no citu dzīvnieku sistēmām, un atšķiras arī tas, kā tiek uztverts laiks. Atšķirīga justspēja nevar būt cilvēka perceptuālo sistēmu nošķirošā pazīme, jo dažādu dzīvnieku justspējas ir savstarpēji atšķirīgas: ir dzīvnieki, kam ir tikai taustes maņa, vai tauste un redze, bet ir dzīvnieki, tostarp arī cilvēks, kam piemīt visas piecas. Tāpēc cilvēka perceptuālo sistēmu no citiem dzīvniekiem piemītošās nevar nošķirt pēc atšķirībām justspējā. Perceptuālās sistēmas kontekstā cilvēku no citiem dzīvniekiem var nošķirt pēc priekšstatītspējas – ja dzīvniekam piemīt apsverošā priekšstatītspēja, ir pamats pieņemt, ka šis dzīvnieks ir cilvēks. Tā kā atmiņa ir priekšstatītspējas funkcija, proti, tā nav ne sajušana, ne domāšana (*DM* 449b24), katram priekšstatītspējas veidam varētu pielāgot atmiņu kā funkciju – jutekliskajai priekšstatītspējas funkcijai atbilst atmiņa (pasīva pieredžu uzglabāšana un atsaukšana), bet apsverošās priekšstatītspējas funkcijai – atcerēšanās (aktīva pagātnes pieredžu atvedināšana). Tā no perceptuālo sistēmu atšķirībām izriet atšķirīgas atmiņas spējas. Turklāt, skaidrojot atšķirības laika uztverē, arī var secināt līdzīgu atbilstību – izpratne par laiku ir cieši saistīta ar priekšstatītspēju un atmiņas funkciju, tāpēc var nošķirt divas izpratnes par laiku: vienu

¹⁵³ Aristotelis zīmoga analogiju izmanto gan aprakstot atmiņu (*DM* 450b1-10), gan sajušanu. (*DA* II 12, 424a20)

¹⁵⁴ Atmiņas/atcerēšanās saistījumu ar vēlmes/izvēles nošķirumu detalizētāk apraksta Rorks, taču viņš neiesaista nošķirumu starp abām priekšstatītspējām. Skat. **Roark, T.** *Aristotle on Time*. P. 170-171.

nepilnīgu, nenoteiktu, kas piemīt visiem ar atmiņu apveltītiem dzīvniekiem, otru pilnīgu, noteiktu, kas raksturīga tikai cilvēkiem. Aristotelis neievieš nošķirumu starp noteiktu/nenoteiktu laiku, iespējams, lai izvairītos no divu laiku postulēšanas. Tomēr šāds nošķirums ir derīgs, ja pieņem tos kā divus laika esamības veidus, nevis divus laikus, proti, laika nepilnīga esamība ir nenoteikts laiks, bet laika pilnīga esamība ir tas pats laiks, tikai noteikts.¹⁵⁵ Aizmetņi pilnīgas un nepilnīgas laika esamības nošķirumam atrodami jau Aristoteļa tekstos. Pirmkārt, darba “Par atmiņu” 2. daļā Aristotelis piemin, bet neizvērs nošķirumu starp noteiktu un nenoteiktu izpratni par laiku. Laiciskas attiecības var uztvert kā noteiktas vai nenoteiktas (*DM* 452b7-9), proti, tāpat kā mēs varam nenoteikti uztvert attālumu, sakot, ka tas ir liels vai mazs, bet nesakot, cik liels vai mazs, tā var runāt arī par laiku, nenoteikti, sakot, ka kaut kas ir pirms kaut kā, bet nesakot, cik ilgi pirms. Nenoteiktas laiciskas attiecības atbilst nesakārtotam laikam, bet noteiktas – sakārtotam. Otrkārt, nošķirums starp pilnīgu un nepilnīgu laika esamību palīdz likvidēt šķietamu pretrunu Aristoteļa tekstos, kas atklājas, salīdzinot darbu “Par atmiņu” un “Fiziku”, kur Aristotelis min, ka laiks ir atkarīgs no domātspējīgās dvēseles, no prāta (*Phys.* 223a21-29),¹⁵⁶ savukārt darbā “Par atmiņu” uzsver, ka visi dzīvnieki, arī tie, kas nespēj domāt, uztver laiku (*DM* 450a15-22).¹⁵⁷ Nenoteikta/noteikta laika nošķirums palīdz risināt šo problēmu, skaidrojot abus izteikumus atbilstoši šim nošķirumam, proti, visi dzīvnieki uztver laiku nepilnīgi, kā nenoteiktu, bet tikai cilvēki (vai visas domātspējīgās būtnes, ja ir vēl kādas, kas nav cilvēki) uztver laiku pilnīgi, kā noteiktu.

Laiks ir pilnīgi esošs tad, kad tas atbilst definīcijai, proti, kad tas, ar apsverošās priekšstatītspējas un domātspējas palīdzību, tiek uztverts kā kustības skaitlis, tāpēc var teikt, ka laika nav bez domājām būtnēm,¹⁵⁸ precizējot, ka nav noteikta laika. Laika nepilnīga esamība turpretim neparedz laika kā skaitļa esamību, tāpēc tā nav tik viegli saprotama, t.i., nav skaidrs, ko nozīmē nenoteikts laiks un kāpēc tas saucams par laiku, ja neatbilst laika definīcijai. Darbā “Par atmiņu” Aristotelis runā par noteiktām un nenoteiktām laiciskām

¹⁵⁵ Akvīnas Toms izvērsis līdzīgu interpretāciju, taču saistot pilnīgas/nepilnīgas laika esamības nošķirumu, nevis ar justspējīgās/domātspējīgās dvēseles nošķirumu vai jutekliskas/apsverošās priekšstatītspējas nošķirumu, bet gan ar dvēseles esamību vispār, proti, laiks ir nepilnīgi esošs, ja nav dvēseles vispār, bet tikai kustība. (Skat. **Aquinas, T.** *Commentary on Aristotle's Physics*. Book IV Lecture 23, 625-629.) Arī mūsdienu interpreti, piemēram, Rorks norāda uz noteikta/nenoteikta laika nošķirumu, bet uzrāda tikai saistību, kas šim nošķirumam ir ar diviem atmiņas veidiem (Skat. **Roark, T.** *Aristotle on Time*. P. 155-164.) Rorka argumentāciju izvērsot, var norādīt uz saistību, kas ir starp noteiktu/nenoteiktu laiku un diviem priekšstatītspējas veidiem, kas atbilst arī justspējīgās un domātspējīgās dvēseles nošķirumam.

¹⁵⁶ Tā parasti tiek interpretēts fragments 223a21-29, tomēr šo fragmentu var skaidrot arī citādi, vairāk par to nodaļā 3.3.

¹⁵⁷ Uz pretrunu norāda, piemēram, Popa, kas gan nepiedāvā nekādu risinājumu, bet vien uzrāda to kā problēmu. Skat. **Popa, T.** *On the (In)consistency of Aristotle's Philosophy of Time*. P. 4-5.

¹⁵⁸ Tā Aristoteļa *Phys.* 223a21-29 skaidro Kūpa (Skat. **Coope, U.** *Time for Aristotle*. P. 171-172) un daudzi citi, taču šī nav vienīgā iespējamā interpretācija, bet visam savs laiks, par to 3.3.

attiecībām (*DM* 452b7-9), kas norāda uz nenoteikta laika relacionālo dabu, proti, uztvert nenoteiktu laiku nozīmē apzināties nekonkrētas attiecības, kas pastāv starp notikumiem laikā. Nenoteikts laiks tātad ir laiciskas attiecības starp notikumiem,¹⁵⁹ un tās uztver arī dzīvnieki. Dzīvnieki, piemēram, var uztvert divas vienlaicīgas kustības un konstatēt to laicisko attiecību, proti, vienlaicību. Tā kā dzīvniekiem piemīt arī atmiņa, dzīvniekiem raksturīga arī nepilnīga izpratne par pagātņi, proti, tie var noteikt, ka notikums, kas ir atbilstīgs kādai atmiņai, ir noticis pirms tagad uztvertā notikuma. Tāpat arī notikumu secīgums un līdz ar to vismaz aptuvenš sakārtojums ir pieejams dzīvniekiem, taču ierobežotā veidā – tikai atpazīstot kauzālas saistības.¹⁶⁰ Dzīvnieki, piemēram, var uztvert, ka māte ir pirms bērna, jo bērns rodas no mātes, kā arī ka kādu ogu apēšana izraisa baudu, bet diez vai nojauš, ka pēdējā maltīte ieturēta pirms trim dienām vai ka redzētais koks tika pamanīts pirms upes šķērsošanas.

Dzīvnieku, t.i., justspējīgo būtņu, izpratne par laiku ir ierobežota, nepilnīga, to varētu raksturot ar nepilnīgu laika definīciju: nenoteikts laiks ir kustības uztvērums attiecībā pret aptuveniem pirms un pēc.¹⁶¹ Secīgums un vienlaicība kustībā potenciāli ir pastāvoši vienmēr, taču, lai šīs laiciskās attiecības būtu aktuālas, ir nepieciešams, ka iespējams kāds, kas kustību var uztvert. Tāpēc arī laiks ir vienmēr potenciāli esošs, ja pastāv kustība, taču aktuāli kļūst esošs tikai tad, ja tiek uztverts kustības secīgums, aptuvenas pirms/pēc attiecības. (*Phys.* 219a23-24)¹⁶² Nepilnīgai laika esamībai ir divi nosacījumi: kustības un justspējīgas dvēseles, kam piemīt arī jutekliska priekšstatītspēja un atmiņa, aktuāla pastāvēšana. Pilnīga laika esamība, kas atbilst laika definīcijai, toties ir iespējama tikai tad, ja kustība tiek uztverta kādā īpašā veidā, proti, uztverta ar prātu un apsverošo priekšstatītspēju.

¹⁵⁹ Nereti laiciskās notikumu saistības netiek izšķirtas kā atsevišķs laika pastāvēšanas veids, piemēram, Kūpa lieto apzīmējumu 'laikam līdzīgas attiecības' (*Ibid.*), lai apzīmētu veidu kā laiku uztver dzīvnieki. Šāda interpretācija varbūt ir precīzāka, skaidrojot atbilstošo "Fizikas" fragmentu 223a21-29, taču nesaskan ar to, ko Aristotelis saka darbā "Par atmiņu" 450a14-22, un nepalīdz skaidrot Aristoteļa laika koncepciju kā vienotu un iespējami nepretrunīgu veselumu.

¹⁶⁰ Šo un abus citus nenoteiktu laicisku attiecību piemērus esmu aizguvusi no Kūpas (**Coope, U.** *Op. cit.* P. 171), kas gan tās neaparaksta kā nenoteikta laika uztvērumus, bet kā laikam līdzīgas relācijas. Līdzīgi par laiciskām attiecībām saistībā ar priekšstatītspēju runā arī Rorks, uzsverot, ka, visas ar priekšstatītspēju apveltītās būtnes vairāk vai mazāk precīzi uztver to, ka atmiņās esošais ir pirms esošā sajūšanas akta, bet precīzi to var noteikt tikai ar apsverošo priekšstatītspēju. (**Roark, T.** *Aristotle on Time.* P. 167-168.)

¹⁶¹ Pirms laika definīcijas ieviešanas, *Phys.* IV 11. nodaļas sākumā, Aristotelis runā par laiku līdzīgi, proti, norādot uz laika un kustības saistību, taču skaidri nepasakot, kādā veidā laiks ir kustībai piederošs. Iespējams, Aristotelis šajos fragmentos, nepieminot domātspēju, piedāvā nevis nepilnīgu laika aprakstu, bet gan nepilnīgas laika esamības pilnīgu aprakstu.

¹⁶² Šajā sakarā interesanta ir Tonija Rorka izvērstā hilomorfiskā laika interpretācija, ko esmu vairākkārt jau minējusi neraksturojot vispārīgi. Tā paredz, ka kustība ir laika matērija, bet uztvere – laika forma, tātad laika aktualitāti nodrošina tieši uztvere. (Skat., piem., **Roark, T.** *Aristotle on Time.* P. 1.) Rorks gan tālāk nenošķir noteiktu un nenoteiktu laiku kā laika esamības veidus, kas abi raksturo laika aktuālu esamību.

3.3. Laika atkarība no domājspējīgās dvēseles: noteiktais laiks

Vienīgais “Fizikas” fragments, kur Aristotelis pievēršas laika atkarībai no dvēseles un tieši tā saistībai ar domājspēju, ir IV grāmatas 14. nodaļas fragments 223a21-29. Aristoteļa piedāvāto argumentāciju var rekonstruēt šādi:

Arguments D:

p1: ja nevar būt nekas, kas skaita, -> tad nevar būt nekas, kas var tikt saskaitīts (223a23-24)

p2: skaitlis ir kaut kas, kas ir skaitīts vai var tikt skaitīts (223a25)

p3: ja nevar būt nekas, kas skaita, -> tad nevar būt skaitlis (no p1 un p2, 223a24)

p4: laiks ir skaitlis (219b1-2)

p5: ja kustība var būt bez dvēseles un ja nav dvēseles, -> tad var būt tas, kā atribūts ir laiks (223a27-28)

sec: ja nekas kā vien dvēsele vai prāts, kas ir dvēselē, spēj skaitīt un tādas dvēseles nav, -> tad nevar būt laiks (223a25-26)

Argumenta sarežģītā struktūra un daudzie pieņēmumi, ko Aristotelis neizskaidro, kā arī tas, ka Aristotelis neizvērs fragmentu un skaidri neizsaka laika atkarību no dvēseles, senākiem interpretiem likusi vai nu uztvert šo fragmentu kā vingrinājumu, kurā apzināti ietverta pretruna, kas jāatklāj lasītājam,¹⁶³ vai arī novērsties no šī fragmenta pavisam, norādot uz argumenta nepilnību un nesaderību ar citiem Aristoteļa izteikumiem.¹⁶⁴ Taču mūsdienu diskusijās šis fragments, iespējams, to pašu sarežģītumu un mīklainā formulējuma dēļ, ticis īpaši izcelts. Tiesa, Aristoteļa argumentācija drīzāk rosina jaunus jautājumus, nevis sniedz atbildes, tomēr tā ir noderīga, cenšoties salāgot Aristoteļa laika koncepciju vienotā veselumā. Laika atkarība no dvēseles parādās jau agrākos “Fizikas” fragmentos, piemēram, 11. nodaļas sākumā, kur laika ontoloģiskā saistība ar kustību tiek pamatota ar spriedumiem par to, kā dvēsele uztver laiku. Tāpat arī laika kā skaitļa definīcija netieši norāda uz laika saistību ar dvēseli. Šis fragments, lai arī nav skaidrs pats par sevi, tomēr vieš skaidrību citos Aristoteļa izteikumos par dvēseli, kā arī apliecina laika saistību ne vien ar justspējīgo, bet arī domājspējīgo dvēseli. Manuprāt, fragments 223a21-29 ir īpaši interesants kā iespējama teksta

¹⁶³ Kūpa kā piemēru min Akvīnas Tomu (**Coope, U.** *Time for Aristotle*. P. 160.) Akvīnas Toma pieminēšana šeit šķiet nevietā. Akvīnas Toms nevis iebilst Aristoteļa spriedumiem par laika un dvēseles attiecībām, bet gan attīsta Aristoteļa pozīciju un skaidro tās pamatojamību. Viņš neuztver 223a21-29 kā vingrinājumu, bet uzrāda neeksplīcētas sakarības, ko ietver Aristoteļa teiktā. Tomēr vienu Aristotelim bieži piedēvētu nostādni Akvīnas Toms noraida, proti, to, ka kustība ir bez dvēseles (Skat. **Aquinas, T.** *Commentary on Aristotle's Physics*. Book IV Lecture 23, 629), iespējams, tāpēc Kūpa viņu minējusi.

¹⁶⁴ Piemēram Rosa komentētajā “Fizikas” izdevumā autors ievadā raksta: “[Aristoteļa] atbilde ir acīmredzami neapmierinoša, jo skaidrs, ka kustību ne tikai nevarētu uztvert, bet tā arī nevarētu pastāvēt bez laika; un, tā kā šis fragments ir tik īss un Aristotelis nekur neatgriežas pie šīs tēmas, mums nav jāpieņem, ka viņš piešķir lielu nozīmi dotajai atbildei.” **Ross, W.D.** *Aristotle's Physics. A revised text with introduction and commentary*. P. 68.

vieta, kur Aristotelis skaidro noteiktas un nenoteiktas laika esamības nošķirumu. Tomēr pirms izdarīt pārsteidzīgus secinājumus, nepieciešams skrupulozi pievērsties fragmentā teiktajam. Pirmkārt, jāatšķetina fragmenta struktūra, pievērsoties secinājumiem, kur parādās divi modāli izteikumi, kuru attiecības nav skaidras. Otrkārt, jānoskaidro, kāpēc Aristotelis dažviet postulē laika atkarību no dvēseles vispārīgi, bet citviet precizē, norādot uz laika atkarību no domājspējīgās dvēseles. Treškārt, jāpaskaidro, vai un kāpēc Aristotelis pieņem, ka tas, kā atribūts ir laiks, varētu pastāvēt bez dvēseles.

Laiks pēc definīcijas ir skaitlis, tāpēc tā pilnīga, definīcijai atbilstoša esamība nevar notikt, ja nav neviena, kas spēj veikt skaitīšanas aktivitāti. (223a23-24) Tomēr argumenta D un īpaši secinājumu¹⁶⁵ modālā struktūra nav skaidra, proti, nav skaidrs, kāpēc no tā, ka nav, aktuālas eksistences nozīmē, skaitītspējīgu dvēseļu, izriet tas, ka nevar būt laiks, proti, ka laiks nav iespējams. Laiks ir skaitāms skaitlis, tāpēc tas ir atkarīgs no skaitāmības. Skaitāmība savukārt ir atkarīga no skaitītspējas.¹⁶⁶ Laiks tāpat ir pastarpināti atkarīgs no skaitītspējas, tāpēc, ja nav skaitītspējas, nav laika kā skaitļa. Taču Aristotelis izdara citādu secinājumu, viņš apgalvo, ka laika ne vien aktuāli nav, bet laiks arī nav iespējams. Mēģinājumi to skaidrot ir krasi atšķirīgi. Daži, piemēram, Mario Mignuči, uzskata, ka nepieciešams precizējoši pārformulēt secinājumu antecedentu, lai nodrošinātu, ka tas implicē konsekventu.¹⁶⁷ Mignuči ierosina pārformulēt sec kā:

sec*: ja nav iespējams, ka pastāv skaitītspējīga dvēsele -> tad nav iespējams, ka pastāv laiks. Šādi pārformulēta premisa sec*, šķiet, funkcionē krietni labāk, tomēr Aristotelim piedēvēt pieņēmumu par skaitītspējīgu dvēseļu neiespējamību šķiet absurdi, jo skaitītspēja aktuāli pastāv, turklāt šāds pieņēmums neizriet no Aristoteļa formulējuma.¹⁶⁸ Iespējams veids, kā pamatot šādu interpretāciju, ir skatīt fragmentu 223a21-29 kā vingrinājumu, kā tas ir ticis darīts iepriekš, vai arī pieņemt Aristoteļa argumentācijas pretrunīgumu, kā to dara Mignuči.

Sorabdži piedāvā pārformulēt secinājumus citā veidā, proti, izmainot konsekventu:¹⁶⁹ sec**: ja nav skaitītspējīgas dvēseles -> tad nav laika.

Pieņemot, ka var būt brīdis, kad nav neviena aktuāla skaitītāja un skaitīšana nevar notikt, šajā brīdī laika patiešām nav. Laika pilnīga esamība ir iespējama tikai tad, ja tas, kā atribūts ir

¹⁶⁵ Skaidrības labad šeit neapsprīžu secinājumu antecedenta pirmo daļu 'ja nekas kā vien dvēsele vai prāts, kas ir dvēselē, spēj skaitīt', kam pievērsīšos nedaudz vēlāk.

¹⁶⁶ Pēc analogijas ar krāsu. Krāsa var pastāvēt arī, ja nav neviena aktuāla uztvērēja, bet tā nevar būt uztverama, tāpat arī laiks var pastāvēt, ja nav neviena aktuāla skaitītāja, bet nevar būt skaitīts.

¹⁶⁷ Skat. **Mignucci, M.** Aristotle's Arithmetic. P. 175-211. atsaukos pēc **Laughlin, T.** Souls and the Location of Time in Physics IV 14, 223a16-223a29. P. 323.

¹⁶⁸ Kaut arī Mignuči noraida, ka no 'nav skaitītspējīgu dvēseļu' var atvedināt 'nav iespējamās skaitītspējīgas dvēseles', Kūpa, kā tūlīt parādīšu, piedāvā iespējamu pamatojumu šādai pārejai. **Coope, U.** *Time for Aristotle.* P. 165-166.

¹⁶⁹ Skat. **Sorabji, R.** *Time, Creation and the Continuum.* P. 89-94.

laiks, proti, laika substrāts, ir skaitāms, bet, ja nav skaitītspējas, skaitāmība nepastāv.¹⁷⁰ Tāpēc laika substrāts nav skaitāms un laiks kā skaitlis neeksistē.

Gan Sorabdži, gan Mignuči veic nozīmīgas izmaiņas Aristoteļa teiktajā, pieņemot, ka nav iespējams izvairīties no secinājumu pārformulēšanas un interpretācijas. Kaut arī viņu formulējumi spēj izskaidrot Aristoteļa argumentāciju vai, kā Mignuči gadījumā, vismaz veiksmīgi to atspēkot, manuprāt, abas interpretācijas atkāpjas no fragmenta, ko interpretē. Šāda atkāpšanās var būt derīga, ja nav iespējams veiksmīgi izskaidrot doto formulējumu, tomēr, ja ir iespējams jēdzīgi izskaidrot Aristoteļa teikto, to nepārformulējot, šādam skaidrojumam, manuprāt, būtu jādod priekšroka. Urzula Kūpa attīsta Mignuči interpretāciju, uzrādot, kā no Aristoteļa formulētā secinājumu antecedenta 'ja nav skaitītspējīgu dvēseļu' izriet Mignuči pārformulējums sec* 'ja nav iespējams, ka pastāv skaitītspējīga dvēsele', kas savukārt implicē, ka nav iespējams, ka pastāv laiks. Kūpa piedāvā divus komplementārus pamatojumus. Pirmkārt, Kūpa uzskata, ka no izteikuma 'nav skaitītspējīgu dvēseļu' izriet 'nav iespējams, ka pastāv skaitītspējīga dvēsele'. Skaitītspēja ir cilvēkiem raksturīga spēja, proti, visi skaitītspējīgie veido vienu sugu. Tā kā sugas Aristotelis uzskata par mūžīgām,¹⁷¹ arī skaitītspējīgie un līdz ar to skaitītspēja ir mūžīga. Turklāt, tā kā Aristotelis saista mūžīgumu ar nepieciešamību, lieta ir nepieciešami, ja tās nolieguma nav nekad,¹⁷² attiecinot šo principu uz domātspējīgo dvēseli un cilvēkiem kā sugu: tā kā cilvēki kā suga ir mūžīga, tie ir vienmēr, tātad nekad nav tā, ka cilvēku nav, un domātspējīgās dvēseles ir nepieciešami. Otrs arguments, ko min Kūpa ir saistīts ar laika skaitīšanas specifiku. Kustība un līdz ar to tās skaitāmais aspekts – laiks – kļūst skaitāms tikai tad, ja tas tiek aktuāli skaitīts.¹⁷³ Aktuāla skaitīšana ir iespējama tikai, ja aktuāli ir kāds skaitītspējīgais, kas skaitīšanu veic. Tāpēc, lai būtu iespējama laika pastāvēšana, kādam skaitītājam ir jābūt.

Fragmentā 223a21-29 Aristotelis, šķiet, veido precizējošu disjunktiju¹⁷⁴ starp dvēseli un dvēselē esošo prātu kā vienīgo, kam piemīt skaitītspēja (223a25-26). Tomēr diez vai Aristoteļa iecere bija uzrādīt laika atkarību no dvēseles vispārīgi, piemēram, augiem, kam arī ir dvēsele, nepiemīt izpratne par laiku (vai izpratne vispār) jebkādā formā. Pieņemot, ka Aristotelis "Fizikā" konsekventi izmanto jēdzienu 'dvēsele',¹⁷⁵ var pieņemt, ka viņš ar to

¹⁷⁰ *Ibid.* P. 90.

¹⁷¹ Kūpa norāda uz diviem Aristoteļa tekstu fragmentiem GA II 1, 731b24-732a1 un DA II 4, 415a25-b7. **Coope**, U. *Time for Aristotle*. P. 165.

¹⁷² Skat. **Coope**, U. *Ibid.* P. 165 15. piezīmi, kur Kūpa min vairākus Aristoteļa fragmentus, kuros skaidrota nepieciešamības un mūžīguma saistība, piem., *Phys.* IV 12 un *Meta.* IX 8.

¹⁷³ *Ibid.* P. 169-170. Izvērstāk par laika skaitīšanas specifiku šīs nodaļas beigās.

¹⁷⁴ Es vados pēc Hārdija un Gaija tulkojuma, Hasija tulkojumā disjunktijas vietā parādās konjunktija.

¹⁷⁵ Sal. *Phys.* IV 11, kur Aristotelis raksta par laika un kustības uztveri, kā uztverošo minot dvēseli, neprecizējot, ka tā ir justspējīga. Reducēt izteikumus par dvēseli, attiecinot tos tikai uz domātspējīgajiem, šķiet, nevietā, ja viņš runā par dvēseli kā sajūtošu.

saprot justspējīgos un domājspējīgos, bet augus, kam nepiemīt šīs spējas, izslēdz. Disjunkciju, kā tas lielākoties arī tiek darīts sekundārajā literatūrā,¹⁷⁶ pieņem kā precizējumu: dvēsele, proti, dvēselē esošais prāts, ir vienīgais, kas spēj skaitīt. Šī interpretācija šķiet nepretrunīga un saskaņā ar Aristoteļa izpratni par skaitli kā skaitīšanas, prāta aktivitātes, abstrakcijas rezultātu. Tomēr šāds skaidrojums noved pie 3.2 izklāstītās problēmas, kas atklājas, salīdzinot “Fizikas” un “Par atmiņu” atbilstošos fragmentus – arī dzīvnieki, kam nepiemīt prāts un domājspēja, uztver laiku. Manuprāt, šajā fragmentā var jēdzīgi nošķirt, kur Aristotelis runā par justspējīgo dvēseli un kur par domājspējīgo dvēseli, un tā uzrādīt arī atšķirības pilnīgā un nepilnīgā laika esamībā.¹⁷⁷

Aristotelis pieņem, bet šajā fragmentā nepamato, ka skaitīt var tikai tās būtnes, kam piemīt prāts. (223a25-26) Šis pieņēmums izriet no tā, ka tikai domājspējīgām, ar prātu apveltītām būtnēm piemīt apsverošā priekšstatītspēja un no tās izrietošā spēja pašiem noteikt tieksmes virzienu. Skaitīšana ir aktivitāte, mērķtiecīga dvēseles darbība, un mērķtiecīga rīcība raksturo tikai saprātīgās būtnes, kam piemīt apsverošā priekšstatītspēja.¹⁷⁸ Tomēr laiks ir īpatnējs skaitlis. Laiks ir kustības skaitāmais aspekts. Tā kā kustība ir nepārtraukta un tāpēc mērāma, nevis skaitāma, ne kustībai, ne laikam nepiemīt skaitāmība pašiem par sevi, tā tiek tiem piešķirta. Kustība un laiks tiek padarīts par tādu, kas var būt skaitāms, izmantojot justspēju, un, tā kā laiks ir skaitlis, ko skaita, tas tiek padarīts esošs. Taču šāda laika esamība ir nepilnīga, jo neizpildās viens no nosacījumiem, kas nosaka, ka kaut kas ir skaitlis, proti, noteiktība, sakārtojums. Laika pilnīga esamība savukārt paredz domājspējīgās dvēseles aktivitāti, kas sakārto laiku visaptverošā kārtībā. Pieņemot divus laika esamības veidus, var teikt, ka bez domājspējas nav laika, ar to saprotot, ka nav noteikta laika, jo tikai domājspēja var to nodrošināt, bet arī ka dzīvnieki, kam nepiemīt domājspēja, var uztvert laiku tā nepilnīgā esamībā.

Darba “Par dvēseli” III grāmatā Aristotelis raksta, ka skaitļi tiek uztverti ar kopējo sajūtu kā nepārtrauktības noliegums (*DA* III 1, 425a19). Šādu formulējumu var attiecināt uz laiku tikai daļēji, laiks ir nepārtraukts, tātad neatbilst raksturojumam “nepārtrauktības

¹⁷⁶ Skat. piem. **Coope, U.** *Op. cit.* nodaļu par laika un dvēseles attiecībām (P. 159-172), dvēsele un domājspēja tiek lietotas sinonīmiski, piedēvējot dvēselei vispārīgi skaitītspēju. Tas saskan ar veidu, kā izsakās Aristotelis.

¹⁷⁷ Šāds skaidrojums veidojies Akvīnas Toma komentāru iespaidā, kur šis fragments skaidrots kā tāds, kurā atklājas laika pilnīga un nepilnīga esamība (**Aquinas, T.** *Commentary on Aristotle's Physics*. Book IV Lecture 23, 629.) Akvīnas Toma izpratne par nepilnīgu laika esamību gan drīzāk pielīdzināma potenciālai esamībai, jo apraksta laika esamību bez dvēseles, tomēr Akvīnas Toma komentāri jāmin vismaz kā iespaids, jo nepilnīgas/pilnīgas esamības nošķirumu esmu aizguvusi no viņa. Mūsdienu diskusijā par nosakāma/noteikta laika un skaitāmības/skaitļa nošķirumiem rakstījis Tonijs Rorks. (Skat. **Roark, T.** *Aristotle on Time*. P. 116.) Rorka skaidrojums nedaudz atšķiras no mana, jo viņš par skaitāmām uzskata tikai atsevišķa laika daļas, bet laiku kā visu kustību vienotu skaitāmu aspektu atzīst tikai par mērāmu. Viņš nošķir divas jēdziena 'laiks' nozīmes – noteikto un nenoteikto, un tās pieņem nevis par vienas lietas diviem pastāvēšanas modiem, bet atšķirīgām lietām. (*Ibid.* P. 117.)

¹⁷⁸ Par apsverošās priekšstatītspējas nozīmi mērķtiecīgu darbību veikšanā skat. 3.2. 48.lpp.

noliegums”, tomēr laiks var tikt uztverts kā dalīts, lai gan šāds dalījums veidojas tikai potenciāli un uztveres rezultātā. Laiks tiek uztverts kā tāds, kam var piemist skaitāmība, kā daudzums. Kā norāda Hasijs, tas izriet no Aristoteļa izpratnes par skaitīšanu, līdzīgi kā sajūtamais objekts, piemēram, krāsa, var pastāvēt arī bez sajūtēja, bet nevar būt redzama, tāpat arī skaitāmas lietas, lietu kopumi, var pastāvēt bez skaitītāja un skaitītspējas, taču tiem nevar piemist skaitāmība.¹⁷⁹ Tāpēc var teikt, ka laiku uztver arī dzīvnieki, kam nepiemīt domātspēja un kas nevar laiku saskaitīt. Tas, kas tiek uztverts kā nepārtrauktības noliegums, proti, daudzums, ir nevis noteikts, pilnīgs laiks, bet gan laika substrāts – kustība, kas ir secīga.¹⁸⁰ Tomēr dzīvnieku spējas ir ierobežotas, un tie nespēj uztvert laiku kā universālu kārtību, kā visu kustību kopīgu skaitli, kā arī nespēj arbitrāri izraudzīties divus 'tagad' punktus un veidot laiciskas struktūras. Dzīvnieki laiku uztver tikai relacionāli kā viena notikuma attiecību pret citu, turklāt šī attiecība var būt tikai kauzāli iedibināta vai vienas kustības ietvaros, nošķirot secīgumu.¹⁸¹ Dzīvnieki spēj uztvert laika substrātu, nenoteiktu secīgu kustību, bet laika kā skaitļa pilnīga esamība var notikt tikai domātspējīgai dvēselei nodarbojoties ar skaitīšanu.

Laika pilnīga esamība ir kustības skaitīšanas rezultātā veidojies skaitīšanas objekts, proti, kustības skaitāmā aspekta, noteikta laika, aktualizācija. Skaitot kustību, tiek skaitīts laiks – kustības kvantitatīvais aspekts –, taču tas, kaut arī kustībā pastāv vienmēr, kā skaitāms skaitlis kļūst aktuāls tikai tad, ja tas tiek uztverts ar prātu, skaitot. Kaut arī dzīvnieki var uztvert secīgus notikumus, tomēr tie nenošķir atsevišķus 'tagad' mirkļus, kas nosaka visas vienlaicīgi notiekošās kustības un savieto tās vienotā pirms/pēc kārtībā, kurā viens notikums var tikt pēc tā notikšanas laika salīdzināts ar citu. 'Tagad' ir apzināti izvēlēti, tātad iespējami tikai tad, ja ir kāda būtne, kas var pati izraudzīties un pēc savas vēlēšanās nošķirt arbitrāri izvēlētos punktus. Spēja mērķtiecīgi rīkoties un tiekties ir apsverošās priekšstatītspējas funkcija, iepretim jutekliskās priekšstatītspējas izraisītajām jutekliskajām tieksmēm, piemēram, tieksmei iegūt fizisku baudu. Tā kā apsverošā priekšstatītspēja piemīt tikai domātspējīgajām būtnēm, arī nošķirt potenciālas laika daļas, atzīmējot 'tagad' punktus nepārtrauktā kustībā spēj tikai tie, kas spēj domāt. Turklāt laiks atšķirībā no, piemēram, taisnes,¹⁸² kas arī ir nepārtraukts lielums, kam piemīt skaitāmība, ir skaitāms tikai tad, kad tiek

¹⁷⁹ Hussey, E. *Aristotle's Physics Books III and IV*. P. 173.

¹⁸⁰ Kas ir laika substrāts, nav īsti zināms, Aristotelis nekur nelieto šādu formulējumu (Skat. 1.2, 62. piezīmi). Par laika substrātu varētu pieņemt arī kustību, kā to dara Hārdijs un Gaijs savā tulkojumā, vai kustības pirms/pēc struktūru, kā pieņem Sorabdzi (**Sorabji, R.** *Time, Creation and the Continuum*. P. 93.), taču, manuprāt, kustības secīgums jeb atsevišķās pirms/pēc relācijas visprecīzāk atbilst tam, kas varētu būt laika substrāts, jo šāda interpretācija vislabāk savieto darbos “Par atmiņu” un “Fizikā” teikto par dzīvnieku spēju uztvert laiku un laika atkarību no domātspējas.

¹⁸¹ Skat. 3.2. 52.lpp.

¹⁸² Analogija ir Aristoteļa, bet šajā sakarā to atkārtu Kūpa. Skat. **Coope, U.** *Time for Aristotle*. P. 169-170.

skaitīts. Taisne var tikt potenciāli sadalīta vairākās daļās, tā padarot to skaitāmu. Pēc sadalīšanas var atgriezties,¹⁸³ un taisni secīgi saskaitīt, skaitot punktu nošķirtās daļas. Laiks turpretim ir tāds nepārtraukts lielums, kas nevar tikt saskaitīts pēc dalīšanas, tāpēc laiks nekad nav saskaitāms, ja netiek skaitīts vienlaicīgi ar saskaitāma laika aktualizēšanos. No tā izriet arī nepieciešamība pēc kāda aktuāla skaitītāja un laika esenciālā skaitāmība.¹⁸⁴ Tomēr laika esamība paredz ne vien apsverošās priekšstatītspējas esamību, bet arī domātspēju. Laiks kā skaitlis attiecas gan uz katru atsevišķo kustību, gan uz visām vienlaicīgajām kustībām, sakārtojot notikumus vienotā pirms/pēc kārtībā. Šādas kārtības ieviešana paredz darbības, kas veicamas tikai ar prātu, proti, abstrahēšanu un attiecināšanu. Uztverot kādu atsevišķu kustību, laiks, kas tiek uztverts kopā ar to, tiek attiecināts uz visām notiekošajām kustībām un visām lietām, kas atrodas miera stāvoklī. Tāpēc universāla un sakārtota laika pilnīga esamība iespējama tikai tad, ja ir kāda domātspējīga, ar apsverošu priekšstatītspēju apveltīta būtne, kas aktuāli nodarbojas ar skaitīšanu. Lai laika esamība būtu pilnīga, t.i., lai laiks būtu atbilstoši definīcijai, kā skaitlis, jāizpildās trim nosacījumiem: pirmkārt, aktuāli jāpastāv kustībai; otrkārt, aktuāli jāpastāv kādai dvēselei, kas ir ne tikai justspējīga, bet arī domātspējīga; treškārt, šai dvēselei ir aktuāli jāveic skaitīšanas darbība.

¹⁸³ Nav skaidrs gan, kur tieši atgriezties, ja taisne ir bezgalīgi gara un tai nav sākumpunkta, bet šķiet, ka jāatgriežas pie pirmā atliktā punkta, pieskaitot gan taisnes daļu pirms pirmā atliktā punkta, gan to, kas pēc pēdējā.

¹⁸⁴ *Ibid.*

Noslēguma secinājumi

Aristoteļa laika koncepcijai un īpaši viņa uzskatiem par laika ontoloģisko statusu viegli var pārnest nekonekvenci – viņa skaidrojumi bieži nav pietiekami izvērsti un analogijas ir pārprotamas. Šajā bakalaura darbā es izvērsu labvēlīgu, iespējams pat dāsnu, lai arī visai spekulatīvu, Aristoteļa laika koncepcijas interpretāciju un tai pakārtotu sekundārās literatūras kritiku un analīzi, kas balstās pieņēmumā, ka Aristoteļa sakarā var jēgpilni runāt par trim laika esamības veidiem: potenciālu laika esamību, nepilnīgu laika esamību un pilnīgu laika esamību. Katram no trim esamības veidiem var noteikt atšķirīgus nosacījumus: potenciāla laika esamība ir atkarīga no kustības esamības; nepilnīga laika esamība – no kustības un justspējīgas dvēseles esamības; pilnīga laika esamība – no kustības, justspējīgas un domātspējīgas dvēseles¹⁸⁵ esamības. Kaut arī gan kustību, gan justspējīgo un domātspējīgo dvēseli var klasificēt kā laika esamības nosacījumus, tomēr šīs atkarības ir atšķirīgas. Laika atkarība no kustības ir fundamentālākā nekā saistība, kas saista laiku un dvēseli. Laiks pieder kustībai kā kustības kvantitatīvs atribūts, skaitlis. Kustība ir nosacījums jebkādi laika pastāvēšana, bez tās laiks nepastāv ne potenciāli, ne aktuāli, bet bez dvēseles iespējama vismaz potenciāla laika esamība. Turklāt laika atkarībai no kustības var nošķirt trīs aspektus – esenciālo, pamatojošo un eksistenciālo¹⁸⁶ –, kas visi raksturo laika atkarības no kustības dažādus aspektus. Dvēsele turpretim ir saistīta ar laiku tikai eksistenciāli, bet ne esenciāli vai pamatojoši.

Lai arī Aristotelis nekur skaidri neuzskaita laika esamības nosacījumus, tomēr laika atkarība gan no kustības, gan domātspējīgās dvēseles izriet no laika definīcijas, kas formulēta “Fizikas” IV grāmatas 11. nodaļas vidusdaļā, un viņa izpratnes par skaitli un skaitīšanu, kā jau skaidrots nodaļā 1.2. Laika atkarība no justspējīgās dvēseles savukārt izvērsti aprakstīta darbā “Par atmiņu” un identificējama arī “Fizikas” 11. nodaļas sākumā, kur Aristotelis pirmo reizi pievēršas laika esamības nosacījumiem. Trīs laika esamības veidu pamatošanai pietrūkst tekstuālu pierādījumu, var minēt vien “Fizikas” IV 14 fragmentu 223a21-29, taču tā formulējums ir tik neskaidrs, ka laika pastāvēšanas veidu nošķīrums šajā fragmentā atklājas tikai interpretāciju izgaismojumā, piemēram, salīdzinot ar Akvīnas Toma un Tonija Rorka skaidrojumiem.

Trīs laika esamības veidu tēze, ja šādu trīsdaļīgu laika esamības modeli cenšas piedēvēt Aristoteļa iecerei, noteikti ir kritizējama un apstrīdama kaut vai tāpēc vien, ka tai trūkst tekstuālu pierādījumu. Tomēr pieņemt Aristoteļa paša neformulētus skaidrojošus un

¹⁸⁵ Domātspējīga dvēsele gan nepieciešami ir arī justspējīga, taču svarīgi uzsvērt, ka nozīmīga ir gan justspējas, gan domātspējas iesaiste.

¹⁸⁶ Skat. 2.2.

interpretatīvus rīkus Aristoteļa dažbrīd tik enigmātisko un pretrunīgo izteikumu skaidrošanā ir noderīgi, ja vēlas saglabāt Aristoteļa laika koncepciju kā veselumu, nevienkāršojot to un daļu teiktā neatmetot kā nederīgu. Aristoteļa laika koncepcijas analīze atbilstoši trim laika esamības veidiem tam ir lielisks piemērs. Trīsdaļīgais laika esamības modelis, ko aizstāvu bakalaura darbā, palīdz saprast, kāpēc Aristotelis “Fizikā” par laika esamības nosacījumu izvirza domāspējīgo dvēseli, bet darbā “Par atmiņu” piedēvē laika uztveri arī dzīvniekiem – atbilstoši modelim dzīvnieki uztver nenoteiktu laiku (nepilnīgi esošu laiku), bet domāspējīgie, proti, cilvēki, laiku uztver noteikti, nodrošinot pilnīgu, definīcijai atbilstošu laika esamību. Aristoteļa laika koncepcija, iespējams, nav precīza vai noslīpēta, taču tas to nepadara pretrunīgu un nelabojamu – tā sniedz auglīgu augsni dažādiem interpretatīviem mēģinājumiem, no kuriem, iespējams, var rasties inovācijas arī mūsdienu laika izpratnē.

Izmantotās literatūras saraksts

Avoti

1. **Barnes, J.** (ed.) *The Complete Works of Aristotle. The Revised Oxford Translation*, vol. 1., 2. Princeton: Princeton University Press, 1985.
Vol.1:
Aristotle *Categories*. **Ackrill, J.L.** (tr.)
Aristotle *Generation of Animals*. **Platt, A.** (tr.)
Aristotle *On Memory*. **Beare, J.I.** (tr.)
Aristotle *On the Heavens*. **Stock, J.L.** (tr.)
Aristotle *On the Soul*. **Smith, J.A.** (tr.)
Aristotle *Parts of Animals*. **Ogle, W.** (tr.)
Aristotle *Physics*. **Hardie, R.P. & Gaye, R.K.** (tr.)
Aristotle *Sense and Sensibilia*. **Beare, J.I.** (tr.)
Aristotle *Topics*. **Pickard-Cambridge, W.A.** (tr.)
Vol.2:
Aristotle *Metaphysics*. **Ross, W.D.** (tr.)
2. **Hussey, E.** *Aristotle's Physics Books III and IV. Translated with an introduction and notes*. Oxford: Oxford University Press, 1993.

Sekundārā literatūra

1. **Annas, J.** Aristotle, Number and Time. // *The Philosophical Quarterly*, vol. 25. Oxford: Oxford University Press, 1975, P. 97-113.
2. **Aquinas, T.** *Commentary on Aristotle's Physics. Books III-VIII* **Conway, P.H.** (tr.) // **Kenny, J.** (html ed.) <https://isidore.co/aquinas/Physics.htm>
3. **Corkum, P.** Aristotle on Ontological Dependence. *Phronesis*, vol. 53, no. 1. Leiden: Brill, 2008.
4. **Corkum, P.** Ontological Dependence and Grounding in Aristotle. // *Oxford Handbooks Online*.
<https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935314.001.0001/oxfordhb-9780199935314-e-31>, 2016.
5. **Coope, U.** *Time for Aristotle: Physics IV 10–14*. Oxford: Clarendon Press, 2005.
6. **Gregoric, P.** *Aristotle on the Common Sense*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
7. **Guthrie, K.W.C.** *A History of Greek Philosophy. VI Aristotle: an encounter*.

- Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
8. **Hussey, E.** *Aristotle's Physics Books III and IV. Translated with an introduction and notes.* Oxford: Oxford University Press, 1993, P. 138-175.
 9. **Johansen, T.K.** *Aristotle on the Sense-Organs.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
 10. **Katz, E.** Ontological Separation in Aristotle's Metaphysics. // *Phronesis*, vol. 62, no. 1. Leiden: Brill, 2017.
 11. **Loughlin, T.** Souls and the Location of Time in Physics IV 14, 223a16-29. // *Apeiron: A Journal for Ancient Philosophy and Science*, vol. 44. Berlin: de Gruyter, 2011. P. 307-325.
 12. **Mignucci, M.** Aristotle's Arithmetic. // *Mathematics and Metaphysics in Aristotle.* P. Haupt: Berne, 1987, P. 175-211.
 13. **Nussbaum, M.C.** *Phantasia and Aisthēsis.* // *Aristotle's De Motu Animalium.* Princeton: Princeton University Press, 1978. P. 255-261.
 14. **Owen, G. E. L.** Tithenai ta phainomena. // *Articles on Aristotle*, vol. 1, London: Duckworth, 1975. P. 113-126.
 15. **Peramatzis, M.** Aristotle's Notion of Priority in Nature and Substance. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, vol. 35. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 187-247.
 16. **Popa, T.** On the (In)consistency of Aristotle's Philosophy of Time. // *Society for Ancient Greek Philosophy Newsletter.* 379. 2007.
 17. **Rabinoff, E.** *Perception in Aristotle's Ethics.* Illinois: Northwestern University Press, 2018.
 18. **Roark, T.** *Aristotle on Time. A Study of the Physics.* New York: Cambridge University Press, 2011.
 19. **Roark, T.** Why Aristotle Says That There Is No Time without Change. // *Apeiron*, vol. 37 Berlin: De Gruyter, 2004. P. 227–46.
 20. **Ross, W.D.** *Aristotle's Physics. A revised text with introduction and commentary.* Oxford: Clarendon Press, 1936.
 21. **Sorabji, R.** *Time, Creation and the Continuum.* London: Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1983.
 22. **Turnbull, K.** Aristotle on Imagination: De Anima iii 3. // *Aristotle: Critical Assessments.* London: Routledge, 1999. P. 83-100.

Interneta materiāli

1. **Bodnar, I.** Aristotle's Natural Philosophy. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*

- (*Winter 2016 Edition*), **Edward N. Zalta** (ed.), URL =
<<https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/aristotle-natphil/>>.
2. **Emery, N., Markosian, N. & Sullivan M.** Time. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (*Winter 2020 Edition*), **Edward N. Zalta** (ed.), URL =
<<https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/time/>>.
 3. **Shields, C.** Aristotle. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (*Fall 2020 Edition*),
Edward N. Zalta (ed.), URL =
<<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/aristotle/>>.
 4. **Zeyl, D. & Sattler, B.** Plato's *Timaeus*. // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
(*Summer 2019 Edition*), **Edward N. Zalta** (ed.), URL =
<<https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/plato-timaeus/>>.

Bakalaura darbs “*Laika ontoloģiskais statuss Aristoteļa laika koncepcijā*”
izstrādāts LU Vēstures un filozofijas fakultātē.

Ar savu parakstu apliecinu, ka pētījums veikts patstāvīgi, izmantoti tikai tajā norādītie informācijas avoti un iesniegtā darba elektroniskā kopija atbilst izdrukai.

Autors: Sofija Anna Kozlova, / / _____.____.2021.

Rekomendēju darbu aizstāvēšanai

Vadītājs: lekt. mg. phil. Edgars Narkēvičs, / /
_____.____.2021.

Recenzenti:

/ / _____.____.2021.

/ / _____.____.2021.

Darbs iesniegts Vēstures un filozofijas fakultātē _____.____.2021.

Metodiķe:

Darbs aizstāvēts Bakalaura studiju programmas “Filozofija” gala pārbaudījumu komisijas sēdē

____.06.2021. prot. Nr. _____, vērtējums _____

Komisijas sekretārs: _____ /lekt. Igors Gubenko /